

รายงานฉบับสมบูรณ์
เรื่อง
เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน :
ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สอง
ถึงปัจจุบัน (2488-2544)

สุวิทย์ ชีรสอวัต

กุมภาพันธ์ 2546

รายงานฉบับสมบูรณ์
เรื่อง
เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน :
ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สอง
ถึงปัจจุบัน (2488-2544)

สุวิทย์ ชีรสอวัต
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
ชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

คำแถลงของชุดโครงการ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

ชุดโครงการวิจัย “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ประกอบด้วยนักวิชาการและนักศึกษา 27 คน* ใช้วิธีวิจัยแบบเศรษฐศาสตร์ มานุษยวิทยาและประวัติศาสตร์ ใช้สถิติของรัฐบาล ใช้สถิติที่ชุดโครงการฯ สำรวจเอง โดยใช้แบบสอบถามจาก 1,574 ครัวเรือนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 1,600 ครัวเรือนในภาคใต้ 887 ครัวเรือนที่ตำบลศิลาแลง อำเภอบัว จังหวัดน่าน สำรวจเองแบบมานุษยวิทยาในภาคเหนือ ใช้ข้อมูลจากที่นักวิจัยสำรวจไว้เดิมก่อนชุดโครงการฯ 1,935 ครัวเรือนในเขตอีสานใต้และในเขตตะวันตกของภาคกลาง ให้นักวิจัยผู้ช่วยฝังตัวและเก็บข้อมูลแบบมานุษยวิทยาในหมู่บ้านในภาคเหนือ สัมภาษณ์แบบวิธีการของประวัติศาสตร์บอกเล่าในทุกภาค และใช้ข้อมูลทุติยภูมิทั้งของรัฐบาล นักวิชาการและนักพัฒนาเอกชน สัมพันธ์ใกล้ชิดใช้ประโยชน์จากแนวคิดและข้อมูลของโครงการวิจัย “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ” ซึ่งมีคุณพร พิไล เลิศวิชาเป็นหัวหน้าโครงการ ศึกษาทฤษฎีและประวัติศาสตร์ชนบทของต่างประเทศ เชิญนักวิชาการชาวต่างประเทศจากญี่ปุ่น จีน และฝรั่งเศสมาบรรยายและเยี่ยมชมงานสนามในชนบทประเทศไทย รวมทั้งหัวหน้าชุดโครงการวิจัยนี้เดินทางไปพบกับนักวิชาการอินเดียที่เมืองกัลกัตตา และเจนไน และพบนักวิชาการลาตินอเมริกาที่เมืองมานากัว นิการากัว และเมืองซานโฮเซ คอสตาริกา ศาสตราจารย์ ดร.ยศ สันตสมบัติ นักวิจัยในโครงการฯ เดินทางไปค้นคว้าที่มหาวิทยาลัยเบ็ค เล่มลรัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกา

---

* **ภาพรวม :** ดร. คริส เบเกอร์ นักวิชาการอิสระ **ภาคเหนือ :** ศ. ดร.ยศ สันตสมบัติ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
 รศ. ดร.จิราภรณ์ สถาปนะวรรณระ มหาววิทยาลัยนเรศวร ผศ. ดร.รัตนพร เศรษฐกุล มหาวิทยาลัยพายัพ
 คุณชัยวัฒน์ หนองรัตน์ นักศึกษาปริญญาเอก มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ คุณลำแพน จอมเมือง นักวิชาการอิสระ
 คุณสุทธิพงษ์ วสุโสภานพ สำนักงานสาธารณสุข จังหวัดน่าน คุณวินัย บุญลือ นักศึกษาปริญญาโท มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : รศ. สุวิทย์ ชีรสาคัด มหาวิทยาลัยขอนแก่น รศ. ดร.สมคิด พรหมจ้อย มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
 รศ. ดร.สมบัติ พันธวิศิษฐ์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช อาจารย์ ดร.มณีนัย ทองอยู่ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
 อาจารย์วิลาศ โพธิสาร โรงเรียนเทศบาลศรีวิทยา อ.ศิขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ ผศ. สุทัศน์ กองทรัพย์ สถาบันราชภัฏสุรินทร์
 อาจารย์ ดร.พรเพ็ญ ทับเปลี่ยน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ อาจารย์ธันว ใจเที่ยง สถาบันราชภัฏสุรินทร์
ภาคกลาง : รศ. ดร.พณพันธ์ อูยานนท์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช อาจารย์ ดร.ทิพย์ สัจจันทร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
 อาจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย เกียรติคินทร์ สถาบันราชภัฏสวนดุสิต ดร. อรสุดา เจริญรัตน์ สำนักวิชาสุขภาพ
 ดร. ภมรรัตน์ สุธรรม กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย **ภาคใต้ :** รศ. สงบ ส่งเมือง มหาวิทยาลัยทักษิณ
 คุณชลิดา บัณฑุวงศ์ มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย) คุณอนุสรณ์ อุณโณ นักวิชาการอิสระ
เศรษฐกิจชุมชนกับเศรษฐกิจแห่งชาติ : รศ. เสรี ลีลาสัย มหาวิทยาลัยรามคำแหง รศ. ดร.สังคีต พิริยะรังสรรค์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
หัวหน้าชุดโครงการ : ศ. ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา นักวิชาการอิสระ

ชุดโครงการนี้ได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ใช้เวลาวิจัย 3 ปี (1 มีนาคม 2543 – 28 กุมภาพันธ์ 2546) ใช้ทุนวิจัยทั้งหมดประมาณ 13 ล้านบาท มีผลงานวิจัยเป็นหนังสือรวม 21 เล่ม

การวิจัยได้ข้อค้นพบสำคัญ 3 ข้อ คือ

1. เศรษฐกิจไทยประกอบด้วยเศรษฐกิจสองระบบ คือระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุน การดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจทุนเรทราบกัันอยู่แล้ว งานวิจัยชุดนี้ให้ความรู้เพิ่มว่าระบบเศรษฐกิจชุมชนดำรงอยู่ เป็นชีวิตการทำมาหากินของชาวไทยจำนวนมากที่สุด คิดในแง่ของจำนวนชีวิตผู้คนชาวไทย ใหญ่กว่าระบบทุน ดำรงอยู่ในทุกภาคของประเทศไทย โดยเฉพาะในชนบท

ลักษณะสำคัญของระบบเศรษฐกิจชุมชนคือครอบครัวและชุมชนเป็นหน่วยการผลิต เป้าหมายของการผลิตคือการดำรงอยู่การรักษาคัวให้รอดอยู่ของครอบครัวและชุมชน ให้สามารถเลี้ยงตัวเองได้และผลิตข้าวครอบครัวและชุมชนได้ การผลิตจึงมีลักษณะเพื่อบริโภคในครัวเรือน ผลิตเพื่อขายก็ได้ แต่ก็เพื่อให้ได้เงินมาซื้อสินค้าให้ครอบครัวดำรงชีวิตอยู่ได้และเลี้ยงดูบุตรได้ มากกว่าที่จะคิดขยายการผลิตให้ใหญ่โต ให้มีกำไรสูงสุด ให้ร่ำรวย ครัวเรือนมีลักษณะเป็นผู้ผลิตเล็กอิสระ ขายสินค้าไม่ใช่ขายแรงงาน วิธีการผลิตหลักคือผู้ผลิตเล็กอิสระใช้แรงงานของสมาชิกของครอบครัว เพราะเป็นสิ่งที่ครอบครัวมีอยู่แล้วโดยธรรมชาติ โดยเฉพาะใช้แรงงานครอบครัวนี้บนที่ดินเพื่อให้เกิดเป็นผลผลิตทางการเกษตรเพื่อเลี้ยงครอบครัวให้รอด เดิมปลูกข้าวแต่ต่อมาเมื่อจำนวนคนต่อเนื้อที่เพิ่มขึ้น ก็ผันใช้แรงงานของครอบครัวปลูกพืชที่ใช้ที่ดินน้อยแต่ใช้แรงงานเข้มข้น เช่นผักและผลไม้ หรือเลี้ยงสัตว์ เช่นวัวและเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ หรือทำกิจกรรมการค้าขายและบริการ เช่นซ่อมเครื่องจักรต่างๆ หรือหากส่งสมาชิกบางคนออกไปขายแรงงาน ก็ส่งไปในฐานะเป็นวิธีหารายได้อย่างหนึ่งของครอบครัวซึ่งอยู่ในชนบท ไม่ใช่ให้ไปเปลี่ยนอาชีพอย่างถาวรจริงๆ ต้องส่งเงินกลับให้ครอบครัว เพื่อจุนเจือครอบครัวซึ่งก็ทำการเกษตรอยู่ด้วยในชนบทได้ การผลิตของผู้ผลิตเล็กอิสระนี้ต่างจากการผลิตแบบทุนนิยม การผลิตในระบบทุนเป็นการผลิตขนาดใหญ่ ใช้ทุนสูงเป็นหลักไม่ใช่ใช้แรงงาน ใช้ที่ดินมากเป็นแบบไร่นาขนาดใหญ่ ใช้แรงงานรับจ้าง

ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนหรือผู้ผลิตเล็กอิสระนี้ดำรงอยู่อย่างมีเสถียรภาพมากที่สุดในภาคใต้ ที่ซึ่งภาคการเกษตรในท้องถิ่นหนึ่งๆ มีความหลากหลาย อันเป็นลักษณะของภูมิประเทศแบบ tropical rain forest ฝนตกชุกและแผ่นดินมีความอุดมสมบูรณ์ รายได้ของครัวเรือนชนบทถึง 2/3 มาจากภาคเกษตรในท้องถิ่นเองและสูงพอที่จะอยู่ได้ และครัวเรือนถึง 3/4 ของครัวเรือนทั้งหมดใช้แรงงานสมาชิกในครอบครัวเท่านั้นทำการเกษตร ส่วนในภาคเหนือและภาค

กลาง ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนก็ยังคงดำรงอยู่ ที่ใกล้เมืองเชียงใหม่แม้ว่าแต่ละครัวเรือนจะมีที่ดินน้อยมาก ครัวเรือนประมาณครึ่งหนึ่งในชนบทยังคงทำเกษตรกรรมเป็นหลัก ครัวเรือนในภาคเหนือส่วนใหญ่พยายามอยู่ให้ได้ด้วยการทำอาชีพในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตรหลายๆ อย่าง รวมทั้งรับจ้างพร้อมๆ กันในหลายๆ เดียวกัน ในเวลาเดียวกันหรือใกล้ๆ กัน เนื่องจากภาคเหนือมีน้ำบริบูรณ์ ดินดี จึงทำการเพาะปลูกแบบเข้มข้นได้ ช่วยผ่อนคลาญปัญหาที่ดินมีจำกัดลงไปได้บ้าง และในภาคกลางประมาณครึ่งหนึ่งของผู้ที่ทำงานในชนบททำงานของครัวเรือน ซึ่งในระยะหลังเป็นงานนอกภาคเกษตร เป็นงานประเภทค้าขายและบริการอยู่มาก ซึ่งเป็นงานที่ต้องการความรู้และฝีมือ และให้ค่าตอบแทนพอสมควร ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนดำรงอยู่ รายได้ของครัวเรือนชนบทมากกว่าครึ่งหนึ่งมาจากการผลิตเกษตรกรรม และครัวเรือนชนบทใช้แรงงานจ้างเพียง 17% ของการใช้แรงงานทั้งหมด แต่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือนี้เป็นภาคที่น่าเป็นห่วงมากที่สุด เพราะระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนดำรงอยู่ได้ ณ ระดับรายได้ที่ต่ำ มีการกระจายการผลิตทางการเกษตรน้อย ใช้วิธีทำลายป่าเพื่อปลูกพืชพาณิชย์ซึ่งมักจะไม่ยั่งยืน ใช้วิธีส่งแรงงานออกไปขายเมืองไกล แทนที่แรงงานเหล่านั้นจะได้พัฒนาท้องถิ่นและภูมิภาค

ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบที่ฝังตัวอยู่ในพื้นที่ สายญาติมิตร สังคมวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ความอาทรต่อกันและกัน แลกเปลี่ยนเพื่อความพอเพียงยิ่งขึ้น ไม่ใช่การแข่งขันและเอารัดเอาเปรียบ เขตพื้นที่อาจครอบคลุมตั้งแต่หมู่บ้านเดียวและขยายกว้างถึงเป็นเขตภาษาและวัฒนธรรมของชนชาติ ในภาคใต้มีหมู่บ้านอนาธิปไตย สวนสมรม ตลาดนัดซึ่งเป็นตลาด “น้ำใจ” ระบบกล่อ แร่แรงงาน ในภาคเหนือมีศาลผี แก้วสี สถาผู้เฒ่า ของหน้าหมู่บ้านเหมืองฝาย ระบบหมวด ระบบครูบา ในภาคอีสานมีผีปู่ตาและระบบเสียเป็นต้น และในทุกภาคมีระบบญาติมิตรและมีระบบวัฒนธรรมของแต่ละชนชาติดำรงอยู่ในชุมชนชนบท งานวิจัยของคุณพรพิไล เลิศวิชาในหนังสือ “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (2536) และในโครงการวิจัย” “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ” (2545) และงานวิจัยของศาสตราจารย์ ดร.ยศ สัตตสมบัติ “พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา : เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ และการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม” ในชุดโครงการนี้ ให้ภาพเหล่านี้ชัดเจนมาก

2. การแปรรูป (transformation) ของเศรษฐกิจไทย จากระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน เป็นกระบวนการที่มีความหนักหน่วงสูงมาก คือเป็นไปทีละเล็กละน้อย ใช้เวลานานมาก และยังเกิดขึ้นจำกัด

เดิมนั้นงานคลาสสิกของนักเศรษฐศาสตร์ชาวอเมริกัน James C. Ingram, “Economic Change in Thailand Since 1850” (1955) ที่พิมพ์ออกมา 10 ปีหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ให้ภาพว่าเศรษฐกิจไทยได้เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วหลังจากสนธิสัญญาเบาริ่ง เศรษฐกิจแบบทำมาหากินหมดไป กลายเป็นเศรษฐกิจค้าขายส่งออก (export economy) ต่อมาในทศวรรษ 2520 การศึกษาเศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีตของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้แก้ไขภาพนี้ ภาพที่ถูกตั้งคือ แม้ในภาคกลางการผลิตข้าวเพื่อขายเมื่อเริ่มต้นเป็นกิจกรรมที่เสริมเติมจากการผลิตข้าวเพื่อบริโภคเอง การผลิตเพื่อกินเพื่อใช้เอง ปลูกข้าวเพื่อใช้กินเอง การทอผ้าพื้นเมือง การดำข้าว การไม่มีและไม่ใช้แรงงานรับจ้าง คงสืบเนื่องตลอดมาจนถึงสงครามโลกครั้งที่สองค.ศ. 1945 สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองปฏิเสธงานของนักวิชาการชาวต่างประเทศที่ให้ภาพว่าชาวบ้านเต็มใจที่จะเข้าร่วมในระบบทุน งานของสำนักฯ ในช่วงทศวรรษ 2520 ได้ให้ภาพใหม่ว่า ถ้างลงไปศึกษา ณ ระดับหมู่บ้านจริงๆ จะได้ข้อเท็จจริงว่าชาวบ้านรู้สึกและมีความสำนึกว่า รัฐและทุนเป็นสิ่งแปลกปลอม ชาวบ้านถูกลากเข้าสัมพันธ์กับระบบทุน พวกเขาต่อสู้และรักษาสถาบันชุมชนหมู่บ้านของเขา งานวิจัยว่าด้วยเศรษฐกิจหมู่บ้านของสำนักฯ ให้ภาพว่าสถาบันชุมชนหมู่บ้านแบบเลี้ยงตัวเองดำรงอยู่อย่างน้อยจนถึงสงครามโลกครั้งที่สอง การเปลี่ยนแปลงสู่ระบบทุนในชนบทในช่วง 100 ปี จากสนธิสัญญาเบาริ่งจนถึงสงครามโลกครั้งที่สอง เป็นไปอย่างล่าช้า

งานวิจัยชุดใหม่นี้ “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ซึ่งคือการศึกษากการเปลี่ยนแปลงในช่วงเวลาที่ต่อมา จากสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่สอง (1945) จนถึงปัจจุบัน คือระยะเวลาอีกประมาณ 50 ปี ได้ให้ข้อค้นพบที่สำคัญกว่า ลักษณะการเปลี่ยนแปลงสู่ระบบทุนที่ล่าช้าในช่วงจากสนธิสัญญาเบาริ่งจนถึงสงครามโลกครั้งที่สองนั้น แม้ในช่วงร่วมสมัยจากสงครามโลกครั้งที่สองจนถึงปัจจุบัน ก็ยังคงเป็นจริงเช่นนั้น คือยังคงล่าช้าอยู่ ความหนืดตัวของระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชน ไม่กลายเป็นระบบทุน ดำรงอยู่ทั้งในอดีตและร่วมสมัย การเปลี่ยนแปลงที่ล่าช้านี้เป็นที่มาของการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจสองระบบในเศรษฐกิจไทย

จะอธิบายการเปลี่ยนแปลงที่ล่าช้าเข้าสู่ระบบทุน จะอธิบายกระบวนการที่มีความหนืดตัวสูงมากของเศรษฐกิจสังคมไทยได้อย่างไร? ในงานวิจัยชุดเดิมคณะนักวิจัยแห่งสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองอธิบายว่าเป็นเพราะ 1) ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติในอดีต 2) ลักษณะชุมชนหมู่บ้านที่ให้ความมั่นคง และ 3) ลักษณะพิเศษของรัฐและระบบทุนนิยมไทยที่ไม่เข้าไปจัดการการผลิตในชนบท เพียงเรียกเอาส่วนเกินออกมาจากหมู่บ้าน จะยังอธิบายการดำรงอยู่ของระบบชุมชนหมู่บ้านในช่วง 50 ปีหลัง คือช่วงร่วมสมัยนี้ด้วยปัจจัย 3 ข้อที่ใช้อธิบายช่วง 100 ปีแรกได้หรือไม่? ผลงานของชุดโครงการวิจัยนี้ชี้ว่าปัจจัยข้อ 1) และ 3) อธิบายได้น้อยลง การอธิบายต้องอาศัยปัจจัยที่ 2) มากขึ้น อีกทั้งการค้นคว้าในระยะต่อมาของสำนักฯ ก็ทำให้เราเข้าใจปัจจัยที่ 2) ดี

ขึ้น และเห็นความสำคัญของปัจจัยที่ 2) มากขึ้น ก็ต้องอธิบายการดำรงอยู่ของระบบชุมชนหมู่บ้านด้วยลักษณะที่เป็นพิเศษของหมู่บ้านไทย

ประเทศไทยโดยรวมมีความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติมาก เนื่องจากโดยสภาพภูมิศาสตร์ตั้งอยู่ป่าฝนเขตร้อน แต่ทว่าการเพิ่มขึ้นของประชากรอย่างรวดเร็วช่วงหนึ่งหลังสงครามโลกครั้งที่สองทำให้เมื่อ 20 ปีที่ผ่านมาการขยายตัวของการเพาะปลูกได้ไปถึงเขตชายแดน (frontier) ปัจจัยบวกของการมีทรัพยากรธรรมชาติเหลือเฟือได้ยุติลง ขณะนี้ปัจจัยความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติใช้อธิบายการดำรงอยู่ของชุมชนหมู่บ้านได้ดีเพียงเฉพาะในเขตภาคใต้ ดังปรากฏเป็นข้อเท็จจริงในรายงานการวิจัยชุดนี้ ขณะเดียวกันปัจจัยข้อที่ 3) ระบบทุนไม่เข้าไปจัดการการผลิตในชนบท ก็เริ่มเป็นจริงน้อยลงในเขตภาคกลางและเขตภาคเหนือ รัฐเองก็มีส่วนช่วยระบบทุนให้เข้าไปถึงชุมชนหมู่บ้านสะดวกยิ่งขึ้น โดยการสร้างการคมนาคมและสื่อมวลชนการโฆษณา ซึ่งโน้มเอียงเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุน

การศึกษาของชุดโครงการวิจัยนี้ได้ให้ภาพว่า การรักษาตัวดำรงอยู่ได้ของเศรษฐกิจครอบครัวและหมู่บ้านในช่วง 50 ปีที่ผ่านมา เป็นเพราะการปรับตัวและการต่อสู้ของครอบครัวและชุมชนของชาวบ้านเอง ชาวบ้านปรับตัวโดยการผันการใช้แรงงานครอบครัวจากข้าวไปสู่พืชหลายชนิด ไปสู่งานบริการและการค้า โรงงานขนาดเล็กในชนบท ใช้แรงงานเข้มข้นขึ้น คือทำงานหนักขึ้น และแม้จะต้องส่งแรงงานส่วนหนึ่งไปขายในเมืองไกลก็ยอม ทั้งหมดนี้เพื่อรักษาครอบครัวและชุมชนเอาไว้ กระบวนการพยายามรักษาตัวเองของครอบครัวและชุมชนนี้มีทั้งต่างทำกัน และทั้งทำกันเป็นเครือข่ายช่วยเหลือซึ่งกันและกันในที่ซึ่ง สายญาติมิตร ระหว่างหมู่บ้าน และอาจกว้างขวางถึงภายในเขตชนชาติและเขตวัฒนธรรม แสดงถึงความสำคัญและพลังผูกพันของสถาบันครอบครัวและชุมชนในเศรษฐกิจชาวบ้านของไทย การรู้สำนึกในความผูกพันและพลังของครอบครัวและชุมชนนี้ปรากฏเด่นขึ้นมาเมื่อมีปัญหาหรือวิกฤติ สมาชิกของครอบครัวช่วยกันทุกวิถีทางเพื่อรักษาที่ดินของครอบครัว ชาวบ้านภาคใต้และภาคต่างๆ รวมตัวกันเป็นกลุ่มออมทรัพย์เพื่อสู้กับระบบทุน ชาวบ้านรวมตัวกันปกป้องรักษาทรัพยากรและป่าไม้ ฯลฯ ลักษณะพิเศษของชุมชนหมู่บ้านไทยนี้เองที่อธิบายการหนีคดตัวของกระบวนการแปรรูปจากระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน

การวิจัยของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองในช่วง 15 ปีที่ผ่านมาว่าด้วยชุมชนหมู่บ้านไทย ได้ช่วยทำให้เราเข้าใจลักษณะพิเศษของชุมชนไทยดีขึ้น และความเข้าใจนี้ทำให้เราเริ่มจะเห็นเส้นทางของชนชาติไทยอันประกอบขึ้นมาจากชุมชน เส้นทางที่ผ่านมาและเส้นทางอันน่าพึงปรารถนา การวิจัยเรื่อง “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย” (2536) ของคุณพรพิไล เลิศวิชา และเรื่อง “เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต” (2540) ของคุณพูนศักดิ์ ชานิกรประดิษฐ์ ในด้าน

หนึ่งได้ชี้ให้เห็นการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมชุมชนในสถาบันหมู่บ้านและความสำคัญของวัฒนธรรมชุมชนต่อเศรษฐกิจหมู่บ้าน ซึ่งเป็นคุณลักษณะที่สภาทอโลกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนาและนักพัฒนาเอกชนเห็นและนำมาเสนอ ในอีกด้านหนึ่งงานวิจัยทั้งสองชิ้นได้ค้นพบการดำรงอยู่และความสำคัญของเครือข่าย (network) ชุมชน คือพบว่ามีเครือข่าย (network) การแลกเปลี่ยนมากมายระหว่างชุมชนหมู่บ้านในอดีต ในภาคใต้ชุมชนชายฝั่งแลกเปลี่ยนกับชาวของชุมชนบนพื้นราบ และแลกเปลี่ยนกับผลไม้ของชุมชนชายภูเขา ในภาคเหนือชุมชนบนที่ราบในหุบเขาแลกเปลี่ยนกับผักของชุมชนบนภูเขา อัตราการแลกเปลี่ยนในตลาดชาวบ้านเหล่านี้ขึ้นกับความสัมพันธ์ส่วนตัวของผู้แลกเปลี่ยน วัตถุประสงค์ของการแลกเปลี่ยนคือ เพื่อความพอเพียงยิ่งขึ้น ไม่ใช่กำไร ตลาดไม่ได้ขับเคลื่อนโดยกฎแห่งระบบทุนนิยม ท่านอาจารย์สงบ ส่องเมือง ในงานวิจัยชุดปัจจุบันนี้ได้ชี้ให้เราทราบว่าเครือข่ายเหล่านี้ยังดำรงอยู่ขณะนี้ในรูปแบบของตลาดนัด

และคุณพรพิไล เลิศวิชา ในงานวิจัย “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ” (2545) ได้อธิบายได้ชัดเจนว่าหมู่บ้านในลุ่มน้ำเดียวกันได้ร้อยโยงเป็นเครือข่ายการจัดการน้ำ คือระบบเหมืองฝาย ประกอบด้วยหมู่บ้านนับร้อยหมู่บ้าน จัดสรรน้ำและจัดสรรแรงงานเพื่อรักษาเหมืองฝายเอง โดยอาศัยประสบการณ์ร่วมกันในท้องถิ่นเดียวกัน สายญาติ ศาสนา พิธีกรรม งานบุญและงานรื่นเริง ฯลฯ เครือข่ายนี้ยังดำรงอยู่ดีในปัจจุบัน ชุดโครงการวิจัย “ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไท” ซึ่งทำงานวิจัยในช่วง พ.ศ.2538-2541 ได้ขยายขอบเขตการศึกษาชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนไทยออกไปยังหมู่บ้านไทนอกประเทศไทย และได้มีข้อค้นพบมายืนยันว่าชุมชนหมู่บ้านไททั้งในและนอกประเทศไทยมีลักษณะพิเศษเพิ่มสำคัญอีก 2 ข้อ คือ 1) หมู่บ้านไทมีลักษณะโบราณและความเป็นชุมชนเข้มข้น หมู่บ้านไทนอกประเทศไทยมีระบบที่แบ่งที่ดินทำกินใหม่เป็นระยะ (repartition) ตามขนาดของครอบครัว มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันและน้ำใจเป็นพื้นฐานของชีวิต มีพิธีกรรมต่างๆ ที่แสดงความสำคัญของบรรพบุรุษ ผู้เฒ่าผู้แก่ ครอบครัวและชุมชน สถาบันชุมชนดำรงอยู่สืบเนื่องตลอดมา ข้ามกาลเวลา ไม่ว่าจะเป็นระบบเศรษฐกิจสังคมที่ครอบงำข้างบนจะเปลี่ยนแปลงอย่างไร 2) วัฒนธรรมหมู่บ้านไทเป็นวัฒนธรรมกลาง เป็นวัฒนธรรมของชนชาติทั้งหลายบนดินแดนประเทศไทยโดยธรรมชาติโดยสมัครใจ ทั้งนี้เพราะชาวไทยอาศัยอยู่บนที่ราบลุ่มชนชาติอื่นที่อาศัยอยู่บนภูเขาใกล้ๆ เมื่อลงมาที่ราบเพื่อแลกเปลี่ยนกับชาวไทและชาวเผ่าอื่นเขาใช้ภาษาไทย ชนชาติอื่นเหล่านี้มีสองวัฒนธรรม วัฒนธรรมของตนเองและวัฒนธรรมไท ชนชาติทั้งหลายบนดินแดนประเทศไทยจึงกลายเป็นชนชาติที่มีวัฒนธรรมไทโดยสมัครใจ ชุมชนทั้งหลายบนดินแดนประเทศไทยสามารถประกอบกันขึ้นเป็นชนชาติไทได้อย่างสนิท เครือข่ายระหว่างชุมชนสร้างขึ้นได้ง่าย แน่นแฟ้น มีขอบเขตกว้างขวาง และไม่มีขีดจำกัด สุดท้ายการวิจัยชุดปัจจุบัน “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ได้ทำให้เราสรุปทางทฤษฎีได้ว่าหมู่บ้านไทยเป็นระบบเศรษฐกิจ

สังคมระบบหนึ่งในตัวเอง มีเป้าหมายของตัวเอง คือมุ่งให้ครอบครัวพอเพียงที่จะดำรงชีพอยู่ได้ และผลิตซ้ำตัวเองได้ ใช้แรงงานสมาชิกของครอบครัวเป็นหลัก มีน้ำใจและความเอื้ออาทร ความเป็นญาติมิตร เป็นเครื่องร้อยรัดส่วนต่างๆ ของระบบ จัดสรรและแบ่งปันผลผลิต กรรมสิทธิ์เอกชน ไม่มีความเคียดขาด ในหลายกรณีชุมชนและเครือข่ายชุมชนมีส่วนในการตัดสินใจจัดสรรทรัพยากรและผลผลิต ลักษณะความเป็นพิเศษของหมู่บ้านไทยที่คณะของเราค้นพบทั้งหมดนี้ คือ 1) หมู่บ้านมีความเป็นชุมชนเข้มข้นและดำรงอยู่สืบเนื่องมาช้านาน 2) หมู่บ้านเป็นระบบเศรษฐกิจสังคมอีกระบบหนึ่งของตัวเอง 3) หมู่บ้านมีเครือข่ายแลกเปลี่ยนและช่วยเหลือกันอย่างกว้างขวาง และ 4) วัฒนธรรมหมู่บ้านเป็นวัฒนธรรมกลางโดยสมัครใจของชนชาติทั้งหลายในท้องถิ่นและดินแดนประเทศไทย อธิบายลักษณะของเศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทยที่ฐานราก ที่ลักษณะพื้นฐานที่สุดของคนจำนวนมากที่สุดในประเทศไทย และนี่คงจะเป็นคำอธิบายที่สำคัญที่สุดว่าทำไมการแปรรูปของเศรษฐกิจไทย จากเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน เป็นกระบวนการที่มีความหนืดตัวสูงมาก ที่จริงแล้วเศรษฐกิจไทยอาจจะพัฒนาจากระบบศักดินาไปสู่ระบบแห่งชาติที่เป็นระบบเศรษฐกิจชุมชนในช่วง 150 ปีที่ผ่านมา หากไม่ถูกตัดตอนไปเสียก่อนโดยการเข้ามาของระบบเศรษฐกิจทุนจากภายนอกประเทศ ด้วยความเป็นจริงทางประวัติศาสตร์นี้เราจึงพัฒนามาเป็นเศรษฐกิจสองระบบ ที่การขยายตัวของระบบทุนเกิดขึ้นอย่างช้าๆ และระบบชุมชนต่อสู้เพื่อดำรงตนเองอยู่ให้ได้

เรามาดังปัญหาอนาคตของเศรษฐกิจสังคมไทย กระบวนการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจสังคมหรือเส้นทางของชาติที่มีระบบชุมชนเป็นระบบใหญ่อยู่ภายใน ควรเป็นอย่างไร? ปัญหาสำคัญยิ่งข้อนี้ชุดโครงการฯ มีคำตอบเบื้องต้นจากการค้นคว้า ขอเสนอเพื่อพิจารณา ดังนี้ :

3. เส้นทางของชาติที่สอดคล้องกับความเป็นจริงและความมุ่งหวังของชาวไทย ควรเป็นเส้นทางที่ชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนมีบทบาทนำ เพราะชุมชนเป็นแกนของสังคมและวัฒนธรรมไทย เป็นสถาบันหรือเป็นระบบชีวิตของผู้คนชาวไทยจำนวนมากที่สุด การพัฒนาประเทศชาติที่แท้จริงจะต้องเป็นการพัฒนาที่ระบบที่ใหญ่ที่สุดในแง่ผู้คนนี้ คือระบบชุมชน ที่ผ่านมาระบบชุมชนถูกเอารัดเอาเปรียบ มีโอกาสน้อยที่จะได้พัฒนาเต็มศักยภาพ

การพัฒนาในอนาคตจึงควรมุ่งที่เศรษฐกิจและวัฒนธรรม ณ เขตภายในของประเทศ เป็นการพัฒนาเศรษฐกิจโดยมีสภาพภูมิศาสตร์ทรัพยากรของพื้นที่ ชุมชนและเครือข่ายชุมชนในท้องถิ่นและวัฒนธรรมของชุมชนกำกับ และประกอบเครือข่ายของท้องถิ่นขึ้นมาเป็นประเทศชาติ มีชื่อเรียกว่าแนวทาง “วัฒนธรรมชุมชน” (บาทหลวงนิพนธ์ เทียนวิหาร) หรือ “ชุมชนาธิปไตย หรือชุมชนาภิวัฒน์” (คุณพิทยา ว่องกุล) หรือ “เศรษฐกิจวัฒนธรรม” (ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี) พัฒนาการเกษตรและอุตสาหกรรมจากฐานภายในประเทศ ศึกษาเขตภายใน

สำรวจเศรษฐกิจและทรัพยากรท้องถิ่นทั้งบุคคลและวัตถุของทั้งประเทศ พัฒนาศักยภาพของท้องถิ่นต่างๆ พยายามใช้ทรัพยากรในท้องถิ่น ผลิตเพื่อความต้องการของท้องถิ่นก่อน ผลิตเพื่อขายเป็นขั้นตอนต่อไป พยายามใช้แรงงานในครอบครัวก่อนจ้างแรงงาน โยงท้องถิ่นต่างๆ เชื่อมทุกส่วนของประเทศเข้าด้วยกัน เป็นระบบเดียวกันด้วยระบบการขนส่งและคมนาคม ให้ความสำคัญกับการค้าภายในประเทศ ผลิตเพื่อตลาดภายในมากกว่าตลาดต่างประเทศ เน้นช่วงชิงตลาดภายในประเทศกลับคืนมาแทนเน้นการส่งออก สนใจการผลิตสิ่งของด้วยเทคโนโลยีที่คนภายในประเทศกำกับเอง มากกว่าสนใจเรื่องธุรกิจ เรื่องการเงิน การธนาคาร การค้าระหว่างประเทศ การเก็งกำไรด้วยวิธีต่างๆ ท้องถิ่นและประชาชนมีส่วนร่วมและควบคุมการพัฒนา พึ่งตัวเองและพึ่งกันเองภายในประเทศเป็นหลัก พัฒนาคุณภาพของประชากรด้วยการสาธารณสุขและการศึกษา ในด้านการศึกษาถือเอาระบบของท้องถิ่นและประชาชนเป็นตัวตั้ง เนื้อหาสาระของวิชาความรู้ที่สอนกันในโรงเรียน วิทยาลัย และมหาวิทยาลัย ควรต้องเป็นเรื่องของท้องถิ่นมากขึ้น เรื่องของประชาชนธรรมดามากขึ้น ชุดโครงการวิจัยนี้ได้ค้นพบว่าประเทศชาติของเรามีทุนทางวัฒนธรรมอยู่มากในเขตท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งมีคุณค่ามากทางเศรษฐกิจ มีตลาดและมีราคา เช่นอาหารและขนม ทอผ้าพื้นเมือง เครื่องปั้นดินเผา สมุนไพร เหล้าไวน์ งานบริการเช่นนวดและต้อนรับแขกท่องเที่ยว ฯลฯ กิจกรรมเหล่านี้มักมีแม่บ้านผู้หญิงเป็นผู้นำและผู้สืบทอด ควรส่งเสริมการผลิตที่เป็นผลจากวัฒนธรรม ชุมชนภูมิปัญญาและงานฝีมือเหล่านี้ คือเส้นทางของเศรษฐกิจหัตถกรรม อนึ่งชุดโครงการวิจัยนี้และผลการวิจัยของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้ค้นพบด้วยว่า ด้วยความสัมพันธ์ทางสายเครือญาติ วัฒนธรรม หรือประสบการณ์ประวัติศาสตร์ในพื้นที่ ชุมชนหมู่บ้านสามารถเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่าย ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ประเทศชาติของเราและท้องถิ่นของเราโชคดีมากที่เราไม่มีความขัดแย้งระหว่างชุมชนท้องถิ่น ตรงข้ามเรากลับมีการรวมตัวเป็นเครือข่ายของประชาชนได้ง่ายในทุกระดับ ในระดับท้องถิ่นเช่นระบบอสมทวิทยุในภาคใต้ ระบบเหมืองฝายและระบบของครูบาทวีชัยในภาคเหนือ ระบบทำนาและโรงสีในภาคอีสาน ระดับชาติเช่นระบบของหลวงตามหาบัว เป็นต้น ในอนาคตจะต้องมีการเพิ่มจำนวน อาณาเขตครอบคลุมและกิจกรรมของเครือข่ายเช่นนี้ ให้มากขึ้นและเข้มข้นขึ้นอีก

การพัฒนากระบวนเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนให้เข้มแข็ง ทั้ง ณ ระดับท้องถิ่นและขยายขอบเขตเป็น ณ ระดับชาตินี้ต้องเป็นการกระทำของชาวบ้านร่วมกันเอง เกิดจากการมีสำนึกร่วมกันของชาวบ้าน ที่จะรวมตัวพัฒนาอย่างอิสระตามภาวะที่สอดคล้องกับท้องถิ่น มากกว่าที่ผู้หนึ่งผู้ใดจะกำหนดให้แทน คือมีปัญญาชนของชาวบ้าน (organic intellectual) ประกอบข้อมูลจากประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและวัฒนธรรมของชาวบ้านขึ้นเป็นระบบ แล้วส่งคืนความเข้าใจอันประกอบเป็นระบบแล้วนั้นให้แก่ชุมชน จะทำให้ชุมชนรู้จักตัวเอง จากจิตใต้สำนึกเป็นจิตรู้

สำนึก จะมีพลังอย่างมาก จะทำให้แนวทางการพัฒนาแบบชุมชนเป็นที่ยอมรับ และเป็นที่เรียกร้องของประชาชนพลเมือง และโดยที่ประเทศชาติของเราไม่มีความขัดแย้งระหว่างชุมชนท้องถิ่น การกระจายอำนาจปกครองจากรัฐส่วนกลางไปสู่รัฐส่วนท้องถิ่นจึงน่าจะทำได้โดยไม่มีปัญหาการสลายตัวของประเทศชาติ แต่กลับจะทำให้ทุกเขตท้องถิ่นเข้มแข็งขึ้น เมื่อประกอบขึ้นเป็นประเทศชาติในลักษณะใหม่ ยิ่งจะเป็นชาติที่เข้มแข็งและพึ่งตัวเองได้มากยิ่งขึ้น

การพิจารณาเสนอเส้นทางของชาติจะต้องกล่าวถึงด้วยถึงการประสานระบบเศรษฐกิจชุมชนกับระบบเศรษฐกิจทุน ประกอบกันขึ้นเป็นเศรษฐกิจแห่งชาติ ในหัวข้อนี้การศึกษาค้นคว้าเพื่องอยู่ในขั้นเริ่มต้น ควรจะต้องมีการค้นคว้าเข้มข้นขึ้นอย่างมากต่อไป แนวคิดเบื้องต้นคือควรใช้วัฒนธรรมชุมชนหรือยวดยัตระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุน หมายความว่าชนชั้นกระฎุมพีในเมืองไทยที่มีเชื้อสายจีน พิจารณารับวัฒนธรรมชุมชน วัฒนธรรมชาวบ้าน จึงจะเกิดบูรณาการในสังคมไทย ใช้วัฒนธรรมกำกับความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างระบบทุนและระบบชุมชน เศรษฐกิจไทยอาจจะยังคงเป็นเศรษฐกิจสองระบบ แต่วัฒนธรรมเป็นระบบเดียว คือวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งเป็นวัฒนธรรมชนชาติไทย

คำขอบคุณของหัวหน้าชุดโครงการ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

ชุดโครงการฯ ขอขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ได้ให้ทุนสนับสนุนชุดโครงการนี้ เป็นทุนของฝ่ายวิชาการ (ทุนเมธีวิจัยอาวุโส) และของฝ่ายชุมชนรวมกัน

ขอขอบคุณอย่างยิ่งโดยเฉพาะกับบุคคล 3 ท่านที่แนะนำและชักชวนอย่างตั้งใจมากให้คิดทำโครงการนี้ คือศาสตราจารย์นายแพทย์วิจารณ์ พานิช อดีตผู้อำนวยการ สกว. ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย หัวหน้าฝ่ายชุมชน สกว. และคุณพรพิไล เลิศวิชา นักวิชาการอิสระเพื่อนร่วมงานวิจัยหมู่บ้านมาด้วยกันตลอดเวลาอันยาวนาน

ขอขอบคุณศาสตราจารย์ ดร.วิชัย บุญแสง ผู้อำนวยการฝ่ายวิชาการ สกว. คุณพรพิมล กิตติมศักดิ์ คุณเบญจมาศ ศิริมาศภูมิ คุณอังคณา ใจเลี้ยง และท่านเจ้าหน้าที่อื่นของ สกว. ที่ให้ความสนับสนุนชุดโครงการฯ อย่างอบอุ่นมาตลอดเวลา 3 ปี ศาสตราจารย์ เสน่ห์ จามริก รองศาสตราจารย์ ดร. ม.ร.ว.อภินันท์ รพีพัฒน์ ศาสตราจารย์ ดร.นิธิ เอียวศรีวงศ์ ศาสตราจารย์ ดร.อภิชาติ พันธเสน และศาสตราจารย์ ดร.ผาสุก พงษ์ไพจิตร ที่ปรึกษาของชุดโครงการ บาทหลวงนิพนธ์ เทียนนิหาร อาจารย์ ดร.อานันท์ กาญจนพันธุ์ ที่ให้ข้อเสนอแนะอันเป็นประโยชน์ รวมทั้งนักวิชาการชาวต่างประเทศที่กรุณาเดินทางมาบรรยายและสัมมนาร่วมกับนักวิจัยในชุดโครงการ คือ Professor Yoshiteru Iwamoto Professor Eiichi Hizen Professor Akira Nozaki Professor Shigeharu Tanabe Professor Marcel Mazoyer Dr. François Molle และ Associate Professor Zhang Zheng

ท่านคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รองศาสตราจารย์ ดร.สุทธิพันธ์ จิราธิวัฒน์ ให้อำนาจการตัดสินใจและความสะดวกทุกประการในการบริหารชุดโครงการนี้แก่หัวหน้าชุดโครงการฯ และเมื่อเริ่มชุดโครงการฯ ต้นปี พ.ศ. 2543 ท่านรองอธิการบดีฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในขณะนั้น ศาสตราจารย์ ดร. สมศักดิ์ ปัญญาแก้ว ได้ให้ความสนับสนุนชุดโครงการฯ อย่างเต็มที่ ขอขอบคุณท่านอาจารย์ทั้งสองอย่างสูง

ขอขอบคุณ Dr. Lipi Ghosh Senior Lecturer แห่งมหาวิทยาลัยกัลกัตตา ผู้ประสานงานให้หัวหน้าชุดโครงการฯ ได้พบกับนักวิชาการอินเดียที่กัลกัตตาและเซเนใน คุณศักดิ์นา นัทรกุล ณ อยู่ธยา และ Dr. Folke Kayser แห่งมูลนิธิฟรีดริค อีเบิร์ต (ประเทศไทย) ผู้ประสานงานให้หัวหน้าชุดโครงการฯ ได้พบกับนักวิชาการลาตินอเมริกา ที่นิคารากัวและคอสตาริกา

ขอขอบคุณคุณศิริพร ยอดกมลศาสตร์ คุณสุนันtha บุญยศรีสวัสดิ์ คุณสุภาภรณ์ ตรงกิจวิโรจน์ คุณทศนันท์ จันทรอำไพ และคุณมยุรี คำเปลว ที่ช่วยเรื่องงานธุรการของชุดโครงการฯ อย่างมีประสิทธิภาพยิ่ง รวมทั้งคุณวลีทิพย์ เชื้อขาว เลขานุการคณะเศรษฐศาสตร์ และคุณวัชรินทร์ วิญญุตานนท์ เจ้าหน้าที่การเงินคณะฯ ซึ่งกรุณาตรวจทานเอกสารใบเสร็จต่างๆ ของชุดโครงการฯ โดยไม่รับค่าตอบแทนใดๆ

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

3 กุมภาพันธ์ 2546

คำนำ

งานวิจัย “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544)” ของ รศ.สุวิทย์ ชีรสอวดี จากการสุ่มตัวอย่างสำรวจเศรษฐกิจของผู้วิจัยเอง 1,574 ครัวเรือน ใน 12 หมู่บ้าน ใน 10 จังหวัด และจากสถิติตามรายการของรัฐบาล ให้ภาพชัดเจนที่สำคัญ 3 ภาพด้วยกัน คือ

1) เศรษฐกิจชนบทอีสานเป็นเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชน เป็นเศรษฐกิจของชาวนาชาวไร่รายย่อยที่ยังคงดำรงอยู่ ใน พ.ศ. 2543 ครัวเรือนยังคงถือครองที่ดินเฉลี่ยครัวเรือนละ 15.1 ไร่ ครัวเรือนที่มีที่ดินเกินกว่า 40 ไร่ มีเพียง 4.7% ของครัวเรือนทั้งหมด และครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินมี 18.2% คือ เศรษฐกิจชนบทอีสานเป็นเศรษฐกิจของชาวนาชาวไร่รายย่อย ไม่ใช่เศรษฐกิจของนายทุน เกษตรกรรม และกรรมาชีพปลูกไร่ ลักษณะสำคัญของเศรษฐกิจระบบนี้คือ ครอบครัวเป็นหน่วยการผลิต ครอบครัวใช้แรงงานของสมาชิกในครัวเรือนเป็นหลัก ใช้แรงงานจ้างเพียงมาเสริมในภาคอีสานครัวเรือนใช้เฉพาะแรงงานสมาชิกในครอบครัวอย่างเดียว ไม่ใช่แรงงานจ้างเลย มีจำนวน คือ 42.6% ของครัวเรือนทั้งหมด ส่วนครัวเรือนที่จ้างนั้นก็จ้างเป็นบางงาน เป็นบางฤดูกาล เฉลี่ยเท่ากับแต่ละครัวเรือนที่มีแรงงานจ้าง (แต่ก็ใช้แรงงานของครัวเรือนตัวเองเป็นส่วนใหญ่) จ้างคนงาน 1 คน ทำงาน 40-50 วันในหนึ่งปี หรือคิดเป็นเพียง 17.24% หรือต่ำกว่านั้นของการใช้แรงงานในภาคเกษตรกรรมทั้งหมดของครัวเรือน* นั่นคือ การใช้แรงงานในชนบทอีสานส่วนใหญ่ใช้แรงงานสมาชิกในครัวเรือน ความสัมพันธ์ทางการผลิตในหน่วยการผลิตพื้นฐานของชนบทภาคอีสาน คือ ระบบครอบครัวไม่ใช่ระบบทุนนิยม

---

*ครัวเรือนหนึ่งๆ เฉลี่ยทำการเกษตร 1.43 คน ทำงานเฉลี่ย 151 วัน/ปี เท่ากับ 216 วัน-แรงงาน รวมแรงงานจ้าง 45 วัน-แรงงาน เท่ากับ 261 วัน-แรงงาน ซึ่ง 45 วัน-แรงงาน คิดเป็น 17.24% และเมื่อคิดว่าตัวเลข 1.43 ยังไม่รวมเด็กในวัยเรียนที่เรียนหนังสือ และคนอายุเกิน 60 ปี ที่ยังอาจทำงานอยู่ จำนวนเฉลี่ยของผู้ทำงานเกษตรที่เป็นสมาชิกของครัวเรือนจะต้องสูงกว่านี้ เปอร์เซ็นต์ของการใช้แรงงานจ้างก็จะต้องต่ำกว่า 17.24

ฐานการผลิตของเศรษฐกิจครอบครัวชาวนาชาวไร่เหล่านี้คือ เกษตรกรรม รายได้จากภาคเกษตรทั้งที่ขายเป็นเงิน และผลิต และ/หรือเก็บมาเพื่อบริโภคหรือใช้สอยภายในครัวเรือนเอง คือ ข้าว ผัก ปลา แมลง ฟืน ของป่า ฯลฯ มีค่าคิดเป็นเกินกว่าครึ่งหนึ่งของผลผลิตหรือรายรับทั้งหมดของครัวเรือน มีนัยคือ ชาวนาชาวไร่รายย่อยในภาคอีสาน ซึ่งครอบครัวเป็นหน่วยการผลิตนี้ ดำรงอยู่บนฐานตัวเองระดับหนึ่งด้วยการผลิตในชุมชนท้องถิ่น

2) เศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนอีสานส่งกำลังแรงงานประมาณเกือบครึ่งหนึ่งออกไปขายทั้งใกล้และไกลจากหมู่บ้าน เพื่อช่วยพยุงให้ครอบครัวและชุมชนดำรงอยู่ได้ และเมื่อเปรียบเทียบระหว่างรุ่นอายุก็ปรากฏชัดเจนว่าทำอย่างนี้มากขึ้นเรื่อยๆ โดยเฉพาะแล้วครัวเรือนอีสานปัจจุบันส่งแรงงานออกไปขาย คือ ออกไปรับจ้างประมาณเกือบถึง 1/2 ของแรงงานในวัยทำงานทั้งหมด และส่วนใหญ่เป็นการขายแรงงานในเมืองไกล โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ* รายรับจากการขายแรงงาน คือ ค่าจ้างทั้งหมดของผู้ขายแรงงานในท้องถิ่น บวกกับเงินส่งกลับทั้งหมดของผู้ขายแรงงานในเมืองไกล คิดเป็นประมาณเกือบครึ่งหนึ่งของรายรับทั้งหมด (ทั้งที่เป็นตัวเงินและไม่เป็นตัวเงิน) ของครัวเรือน มีตัวเลขจากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน แสดงให้เราทราบแน่นอนว่าครัวเรือนอีสานส่งแรงงาน 0.79 คน ในจำนวนคนในครัวเรือนทั้งหมด 4.51 คน ออกไปทำงานในเมืองไกล และแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่นเหล่านี้ส่งเงินกลับคิดเป็น 19.7% ของรายได้ที่เป็นตัวเงินทั้งหมดของครัวเรือน และที่น่าสนใจมากประการหนึ่งด้วยคือ พบว่าแรงงานจากภาคอีสานแทบทุกคน (มากกว่า 95%) ที่ไปทำงานต่างถิ่น ส่งเงินกลับให้ครอบครัว ความหมายคือ สำหรับชุมชนและครอบครัวชนบทอีสานการส่งแรงงานออกไปรับจ้างทั้งในท้องถิ่นและต่างถิ่นมีความสำคัญมากในการพยุงเศรษฐกิจของครอบครัว และแรงงานที่ออกไปทำงานเป็นส่วนขยายออกของระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนอีสานนั่นเอง

---

*ร้อยละ 51.6 ของแรงงานทั้งหมดของครัวเรือนชนบทอีสานทำการเกษตรอย่างเดียว และร้อยละ 29.0 ของแรงงานไปทำงานต่างถิ่น (ไปทำงานต่างถิ่น หมายความว่า ไป-กลับในวันเดียวไม่ได้ น่าสังเกตด้วยว่าในครัวเรือนที่มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นนี้ 71% ของครัวเรือนไปทำที่กรุงเทพฯ และไปทำในภาคอีสานด้วยกันเองเพียง 13%)

เหตุที่ภาคอีสานต้องส่งแรงงานออกขาย เพราะว่าครอบครัวชนบทอีสานมีรายจ่ายที่เป็นตัวเงินเพิ่มขึ้นมากในช่วง 50 ปีที่ผ่านมา ส่วนใหญ่ (76.6%) เป็นรายจ่ายด้านบริโภคหลายอย่างไม่ชัดเจนว่าเหมาะสมหรือไม่ อาจเป็นเพราะผลของการโฆษณาของระบบทุนนิยม เช่น ค่าอาหาร (สูงถึง 26.4% ของรายจ่ายที่เป็นตัวเงิน) ค่าพาหนะ (62.6% ของครอบครัวมีจักรยานยนต์) ค่าของใช้ในบ้าน (84.9% ของครัวเรือนมีโทรทัศน์ 88.1% มีพัดลม 53.4% มีตู้เย็น) ค่าเล่าเรียนบุตร รายจ่ายด้านการผลิตก็มีรายจ่ายค่าปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง ค่าซื้อเช่า ซ่อม และเชื้อเพลิงเครื่องจักร เป็นต้น ขณะที่รายจ่ายที่เป็นตัวเงินเพิ่มขึ้นมากนี้ ชาวชนบทอีสานก็ไม่สามารถเพิ่มผลิตภาพ (productivity) ของภาคการเกษตรได้มากนัก ผลิตภาพของการผลิตข้าวต่อไร่ ในช่วง 40 ปีมานี้ในภาคอีสานเพิ่มขึ้นเพียงครึ่งเท่า (จาก 191 กก./ไร่ ใน พ.ศ. 2503 เป็น 278 กก./ไร่ ใน พ.ศ. 2541/42) ผลิตภาพต่อไร่ของมันสำปะหลังในช่วง 20 ปีมานี้ก็เพิ่มเพียงเล็กน้อย ส่วนผลิตภาพต่อไร่ของปอสดลงด้วยซ้ำ ซึ่งอาจเป็นเพราะยังแก้ปัญหาจากธรรมชาติไม่ได้ ดินเป็นทรายและเค็ม การเพาะปลูกยังอาศัยน้ำฝนอยู่มาก มีพื้นที่ชลประทานเพียง 16.02% ของพื้นที่เพาะปลูกของภาค อีกทั้งชาวอีสานก็ยังไม่สามารถขยายผลผลิตหัตถกรรมหรือทำกิจกรรมเศรษฐกิจในครัวเรือนอื่นให้เป็นรายได้ได้ รายได้จากการขายสินค้าหัตถกรรมคิดเป็นเพียง 1.8% ของรายได้ที่เป็นตัวเงินของครัวเรือนเท่านั้น การเพิ่มผลผลิตรวมของภาคเกษตรจึงต้องทำโดยการใช้ที่ดินเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ และเมื่อประชากรเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ จาก 6.2 ล้านคน ในปี พ.ศ. 2490 เป็น 21.3 ล้านคน ใน พ.ศ. 2541 ก็ต้องหาที่ดินเพาะปลูกจากการถางป่าและทำลายป่าไม้ แต่ถึงกระนั้นขนาดของที่ดินถือครองต่อครัวเรือนก็ลดลงเรื่อยๆ จาก 33.40 ไร่ ใน พ.ศ. 2496 เป็น 15.10 ไร่ ใน พ.ศ. 2543 การส่งแรงงานออกขายจึงเป็นทางออกที่เหลืออยู่ ทั้งๆ ที่ชาวชนบทอีสานไม่อยากจะทำอย่างนั้น ท่านอาจารย์สุวิทย์ระบุว่า ชาวอีสานที่ไปทำงานต่างถิ่น 7 ใน 10 ราย บอกว่าทำยที่สุดแล้วจะกลับมาทำไร่ทำนาที่บ้านเดิมของตน

3) ชาวชนบทอีสานมีสวัสดิการ โดยเฉพาะความสะดวกในชีวิตประจำวันมากขึ้น และอายุขัยยืนขึ้น แต่เป็นสวัสดิการที่ประดิษฐ์ขึ้นมาจากภายนอก อีกทั้งต้องแลกด้วยการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและทรัพยากรมนุษย์อย่างหมดเปลืองสูงยิ่ง ชาวชนบทอีสานเดินทางสะดวกมากขึ้น (ถนนลาดยางและคอนกรีตในอีสานเพิ่มจาก 250 กม. ใน พ.ศ. 2503 เป็น 10,335 กม. ใน พ.ศ. 2534) มีไฟฟ้าใช้ (95% ของครัวเรือนทั้งหมด) มีน้ำประปาหรือน้ำบาดาลใช้ (58.9%) มีเครื่องใช้ไฟฟ้าประจำบ้านต่างๆ โรคระบาดทุกชนิดลดลงหรือหมดไป อายุขัยชายไทยเพิ่มจาก 37 ปีเมื่อก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็น 69 ปีในปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม สวัสดิการที่เพิ่มขึ้นเหล่านี้เป็นสิ่งที่มอบให้มาจากภายนอก ไม่ว่าจะเป็นถนน เขื่อน โรงพยาบาล รถยนต์ จักรยานยนต์ เครื่องใช้ไฟฟ้าในบ้าน ฯลฯ ชาวอีสานเพียงซื้อมาหรือรับจากที่รัฐจัดสร้างให้มา จึงต้องมีสินค้าของชาว

ชนบทอีสานเอาไปแลก สิ่งที่ชาวชนบทอีสานเอาไปแลก คือ ผลผลิตเกษตร โดยเฉพาะพืชพาณิชย์ ที่ปลูกเพิ่มขึ้นมากในช่วง 50 ปีมานี้ คือ ปอ มันสำปะหลัง และอ้อย รวมทั้งข้าว และที่สำคัญมาก ด้วยคือ แรงงาน แต่การเพิ่มผลผลิตเพื่อขายและเพื่อรองรับประชากรที่เพิ่มขึ้น ทำโดยการขยายพื้นที่เพาะปลูกมากกว่าโดยการเพิ่มผลผลิตภาพ จึงปรากฏว่าได้มีการถางป่าเพื่อเพาะปลูกทำลายทรัพยากรป่าไม้อย่างมาก พื้นที่ป่าไม้ของภาคลดลงจาก 102,667 ตารางกิโลเมตร ใน พ.ศ. 2495 เหลือเพียง 20,984 ตารางกิโลเมตร ใน พ.ศ. 2541 ส่วนทรัพยากรมนุษย์ที่เอาไปแลก คือ การส่งแรงงานออกไปขาย ซึ่งส่วนใหญ่ก็คือ การไปขายแรงงานในราคาถูก ในช่วงอายุที่มีกำลังและปัญญาแข็งแรง เพียงเพื่อให้ได้ตัวเงินมาจุนเจือรายจ่ายประจำของครอบครัว แทนที่จะใช้แรงงานและปัญญาในช่วงอายุสำคัญนั้น พัฒนาเศรษฐกิจและสังคมท้องถิ่นอีสานจากภายใน คือ จากครอบครัวและชุมชนหมู่บ้านขึ้นมา

ภาพทั้ง 3 ที่เราได้เห็นจากการอ่านงานของท่านอาจารย์สุวิทย์ ทำให้เราสรุปได้ว่า ก) การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคอีสานในช่วง 50 ปีที่ผ่านมามีแรงกดดันอยู่มาก เศรษฐกิจระบบล่าง คือ ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนยังดำรงอยู่ แม้มีการสร้างกิจกรรมพื้นฐาน การพัฒนาถนนและเขื่อน และมีการปลูกพืชพาณิชย์เพื่อขายอย่างกว้างขวาง ครอบครัวของชาวนาชาวไร่รายย่อยยังคงเป็นระบบเศรษฐกิจหลักของชนบทอีสาน ผู้ที่ปลูกพืชพาณิชย์คือ ชาวนาชาวไร่รายย่อย ผู้ถือครองที่ดินขนาดเล็ก ชาวนาชาวไร่รายย่อยนี้ยังคงมีรายรับครึ่งหนึ่งหรือกว่านั้นจากภาคเกษตรกรรม ข) การดำรงอยู่ของเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนพึ่งการขายแรงงาน และการทำลายทรัพยากรธรรมชาติมากขึ้นเรื่อยๆ ซึ่งขณะนี้มีน้อยลงทุกที ข้อสรุป 2 ประการนี้ให้ความคิดเกี่ยวกับแนวทางการพัฒนาของภาคอีสานแก่เราว่า แนวทางการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจอีสานในช่วง 50 ปีที่ผ่านมา ไม่ใช่แนวทางที่ถูกต้อง ไม่ใช่การพัฒนาที่ยั่งยืน ไม่ได้สร้างและสะสมพลังการผลิตระยะยาวของภาค อีกทั้งไม่ใช่แนวทางที่ชาวอีสานเองประสงค์ ชาวอีสานถูกบีบคั้นให้ออกมาขายแรงงานในราคาถูก จำใจไปทำงานในเมืองไกล น่าจะหันเหแนวทางพัฒนาหาทางเลือกใหม่ พิจารณาให้ความสำคัญเต็มที่แก่ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชน เพราะระบบนี้ยังคงดำรงอยู่เป็นอีกระบบเศรษฐกิจหนึ่ง ยังคงพึ่งตัวเองได้ระดับหนึ่ง ชาวอีสานรักหวงแหนและพยายามรักษา ระบบนี้ตลอดมา ท่านอาจารย์สุวิทย์สำรวจพบว่าชาวบ้านอีสานร้อยละ 71 เห็นว่าควรพัฒนาแนวเศรษฐกิจพอเพียง

ท่านอาจารย์สุวิทย์ ธีรสาวิวัต มีความอดสาหะอย่างยิ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสาน และได้ทำงานวิจัยเรื่องเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานต่อเนื่องตลอดมาตั้งแต่ พ.ศ. 2526 จนถึงปัจจุบัน มีงานวิจัยศึกษาเศรษฐกิจหมู่บ้านอีสานทั้งลุ่มน้ำชี ลุ่มน้ำมูล และลุ่มน้ำสงคราม แยกออกเป็นแต่ละเล่มมาแล้ว รวมทั้งลุ่มน้ำโขง โดยการศึกษาประวัติศาสตร์ลาวในมิติ

เปรียบเทียบกับอีสาน จนมาถึงที่ท่านศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้านอีสาน โดยรวมทั้งภาค
 ร่วมสมัย ในงานวิจัยชิ้นนี้ท่านใช้วิธีศึกษาทั้งอ่านจากเอกสารที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ใช้สถิติที่
 รวบรวมโดยรัฐบาล อ่านงานวิจัยฉบับต่างๆ ออกสัมภาษณ์ด้วยตัวเองในสนามติดต่อกันมาถึง 20
 ปี และสุดท้ายได้ทำการสำรวจเศรษฐกิจหมู่บ้านเชิงปริมาณ โดยการสุ่มตัวอย่าง 1,574 ครัวเรือน
 ใน 12 หมู่บ้าน ใน 10 จังหวัด ควบคุมการสำรวจอย่างใกล้ชิดด้วยตัวเองโดยตลอด ข้าพเจ้าได้มี
 โอกาสสังเกตการทำงานวิจัยของท่านอาจารย์สุวิทย์ตลอด 20 ปีที่ผ่านมา รู้สึกประทับใจเป็นที่สุด
 กับการอุทิศตัวทำงานค้นคว้าประวัติศาสตร์หมู่บ้านอีสานของท่าน ข้าพเจ้าได้เห็นสมุดจดบันทึก
 การสัมภาษณ์ของท่านอาจารย์สุวิทย์หลายสิบเล่มย้อนหลังหลายสิบปี ข้อมูลเหล่านี้ถูกเก็บไว้อย่าง
 ดี สามารถนำกลับมาใช้เพื่อการเปรียบเทียบได้ ข้าพเจ้าเคยร่วมเดินทางไปกับท่านอาจารย์ใน
 สนาม พบว่าท่านอาจารย์มีความกระตือรือร้น ต้องการความรู้ พยายามสัมภาษณ์ผู้คนอย่างตั้งใจ
 และจดบันทึกตลอดเวลา ถ้ามารายละเอียดทั้งข้อมูลในแง่ปริมาณและในแง่คุณภาพ และเห็นทำ
 อย่างนี้ตลอดมา 20 ปี ข้าพเจ้าคิดว่าท่านอาจารย์สุวิทย์เป็นนักวิจัยมืออาชีพที่แท้จริง และเป็นนัก
 วิชาการผู้มีความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานที่ดีที่สุด งานชิ้นนี้ “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน
 อีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544)”
 เป็นงานสำคัญที่จะช่วยให้เราเข้าใจระบบเศรษฐกิจหมู่บ้านอีสานร่วมสมัย วิพากษ์แนวทางการ
 พัฒนาที่ผ่านมา และคิดคำนึงและผลักดันเส้นทางการพัฒนาของภาคอีสานที่น่าพึงปรารถนาใน
 อนาคต

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

28 พฤศจิกายน 2545

ประกาศคุณูปการ

รายงานการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานฯ นี้ เป็นหนึ่งในโครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ซึ่งมีโครงการย่อย 21 โครงการอยู่ในโครงการใหญ่ อันมี ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เป็นหัวหน้าโครงการ ขอขอบคุณเป็นพิเศษสำหรับ ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ที่กรุณาให้ความรู้ ข้อคิดที่เกี่ยวกับทฤษฎีเศรษฐกิจชุมชนและข้อวิจารณ์ อันเป็นประโยชน์ยิ่งต่อการวิจัยนี้ อีกทั้งยังกรุณาเขียนคำนำให้ และยังให้กำลังใจเสมอมา ขอขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ให้ทุนสนับสนุนการวิจัย ขอขอบคุณ ผศ.ดร.บัวพันธ์ พรหมพักพิง ซึ่งนอกจากเป็นนักวิจัยประจำหมู่บ้านท่าสะอาดแล้ว ยังช่วยสร้างคู่มือลงรหัสข้อมูลเชิงปริมาณในคอมพิวเตอร์ และแปลงข้อมูลให้เป็นระบบขึ้น ขอขอบคุณ รศ.ดร.บุญยงค์ เกศเทศ นักวิจัยประจำหมู่บ้านคอนน้อย อาจารย์วิลาส โพธิสาร ผู้ช่วยนักวิจัยประจำบ้านตระแสง และ คุณธัญญรัตน์ อติชาติ ผู้ช่วยนักวิจัยประจำบ้านโนนม่วง

ขอขอบคุณชาวบ้านทุกคนที่ให้ข้อมูลเป็นอย่างดี โดยเฉพาะครอบครัวของ สฤณี ขวัญแจ่ม บ้านวังสาวบ พี่วิล กุศลวงศ์แก้ว บ้านบัว ผู้ใหญ่สมาน วงศ์จันทิก บ้านท่าแก ผู้ใหญ่ทองคำ แจ่มใส บ้านโคกเจริญ ที่กรุณาให้ข้อมูลและดูแลผู้เขียน ผู้ช่วยนักวิจัย นักศึกษา ที่ลงไปเก็บข้อมูลเป็นอย่างดี

ท้ายที่สุด ขอขอบคุณเป็นพิเศษสำหรับ อาจารย์กาญจนา ชีรสาสวัสดิ์ ที่เป็นเพื่อนตลอดเวลา เกือบ 3 ปี ที่ออกไปเก็บข้อมูลภาคสนาม อีกทั้งให้ข้อคิดที่เป็นประโยชน์ในการวิจัย นอกจากนั้นยังช่วยทำบรรณานุกรม ช่วยแปลงตารางข้อมูลที่ print จากคอมพิวเตอร์มาเป็นภาษาไทยที่อ่านและเข้าใจได้ และตรวจปฐพีรายงานการวิจัยอีกด้วย

ความดีของงานวิจัย ขอมอบให้ทุกท่านที่กล่าวนามข้างบน และเกษตรกรอีสานที่เป็นกระดูกสันหลังที่สำคัญที่สุดของประเทศไทย เพราะผลิตข้าวได้มากกว่าทุกภาค และผลิตข้าวที่มีคุณภาพดีที่สุดในโลก

สุวิทย์ ชีรสาสวัสดิ์

ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยขอนแก่น

11 มกราคม 2546

หัวข้อวิจัย : เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลัง
สงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544)

ผู้วิจัย : สุวิทย์ ชีรสอวน

ช่วงเวลาที่ดำเนินการวิจัย : กุมภาพันธ์ 2543 – กันยายน 2545

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์สองประการ คือ (1) เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน ตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2) เพื่อศึกษาศักยภาพของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานในปัจจุบัน วิธีการศึกษา ใช้ทั้งการวิจัยเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณควบคู่กันไป โดยเลือกศึกษากลุ่มตัวอย่าง 12 หมู่บ้าน ใน 10 จังหวัดภาคอีสาน จำนวนครัวเรือนที่สัมภาษณ์เชิงปริมาณ 1,574 ครัวเรือน สัมภาษณ์เชิงคุณภาพ 472 คน ผลการศึกษาสรุปได้ดังนี้

1. เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานในยุคก่อนพืชมานิชย์ (ก่อน พ.ศ. 2503) เป็นเศรษฐกิจแบบพอเพียง เกือบทุกครัวเรือนเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตและทรัพยากรธรรมชาติรอบๆ ชุมชน ครัวเรือนผลิตเกือบทุกอย่างที่บริโภค มีความสมดุลระหว่างการผลิต การเกิดขึ้นตามธรรมชาติ และการบริโภค มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ช่วยเหลือกันในชุมชน มีการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนในปีที่ฝนแล้ง และแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนที่ผลิตเหลือ เครื่องมือเหล็ก และเครื่องปั้นดินเผา กับชุมชนที่ไม่ได้ผลิตของ 3 สิ่งนี้ การผลิตเพื่อขายมีน้อย เพื่อนำเงินมาเสียภาษีรัฐชูปการ ค่าศึกษาพลี และต่อมาเมื่อเลิกภาษีทั้งสองก็เสียภาษีบำรุงท้องที่แทน สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงจากเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นเศรษฐกิจการตลาด เพราะ (1) การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากรอีสาน (2) การขยายตัวของทุนนิยม (3) การก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ (ถนน เขื่อน ไฟฟ้า) และการปราบคอมมิวนิสต์ (4) นโยบายการผลิตเพื่อส่งออก เศรษฐกิจการตลาดในยุคพืชมานิชย์ส่งผลให้เกิดการผลิตเพื่อขายเป็นอย่างมาก ทั้งข้าวและพืชไร่ พื้นที่ถือครองการเกษตรเพิ่มจาก 22.5 ล้านไร่ ในปี 2507 เป็น 57.9 ล้านไร่ ในปี 2538 หรือเพิ่มขึ้นเฉลี่ยปีละ 1.1 ล้านไร่ เกษตรกรพึ่งเทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่มากขึ้น แต่ก็ยังมีการใช้แรงงานในครัวเรือนทำการเกษตรร้อยละ 82.8 จ้างแรงงานร้อยละ 17.2 การลงแขกและแลกเปลี่ยนแรงงานลดลงอย่างมาก มีการขายแรงงานต่างถิ่นมากขึ้น อาชีพเปลี่ยนไปจากที่เกือบทุกคนเคยทำเฉพาะการเกษตร ก็กลายเป็นอาชีพการเกษตรเพียงร้อยละ 51.6 อาชีพนอกเกษตรร้อยละ 23.1 และอาชีพผสมร้อยละ 25.3 สาเหตุสำคัญที่ชาวชนบทอีสานไปทำอาชีพนอกเกษตรเพิ่มขึ้นมาก เพราะรายได้จากการเกษตรที่เป็นเงินสดมีเพียงร้อยละ 41.2 ของรายจ่ายทั้งหมดของครัวเรือน ครัวเรือนมีหนี้สินเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 15.77

ในปี 2496 เป็นร้อยละ 70.8 ในปี 2543 เพราะรายจ่ายในการบริโภคเพิ่มขึ้นมาก รายได้ก็เพิ่มขึ้น แต่ไม่ค่อยแน่นอน อันเนื่องมาจากความไม่แน่นอนของราคาผลผลิตและสภาพดินฟ้าอากาศ ช่องว่างของรายได้ระหว่างคนรวยกับคนจนมีมากขึ้น ทรัพยากรธรรมชาติเสื่อมโทรมลงอย่างรวดเร็ว แต่อย่างไรก็ตาม ชาวอีสานในยุคเศรษฐกิจการตลาดหรือยุคพืชพาณิชย์ ก็มีสิ่งอำนวยความสะดวกในครัวเรือนมากขึ้น อนามัย การรักษาพยาบาล และการศึกษา ดีขึ้น

2. ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนอีสานในปัจจุบันแม้ในภาพรวมจะลดลงจากในยุคก่อนพืชพาณิชย์ เพราะต้องพึ่งพิงเงินทุน เทคโนโลยี และตลาดจากภายนอกชุมชนมากขึ้น แต่ก็ยังเหลือศักยภาพอีกอย่างน้อย 5 ประการ คือ

(1) ทรัพยากรธรรมชาติ คือ ที่ดิน ครัวเรือนร้อยละ 81.8 มีที่ดินทำกิน เฉลี่ยที่ดินทำกิน 15.1 ไร่/ครัวเรือน ครัวเรือนร้อยละ 58.7 ยังหาอาหารจากธรรมชาติ ร้อยละ 90.7 ยังใช้ฟันซึ่งหาได้โดยไม่ต้องซื้อ

(2) ความสามารถในการปรับเปลี่ยนอาชีพ แรงงานบางส่วนของครัวเรือนไปทำงานอาชีพนอกเกษตร บางส่วนทำอาชีพผสม ส่วนผู้ที่ยังทำเกษตรก็มีการปรับตัวโดยใช้เทคโนโลยีเพื่อเพิ่มผลผลิตต่อไร่ เพื่อประหยัดแรงงานและเวลา ทำให้มีความมั่นคงในการผลิตอาหารมากขึ้น รายได้มากขึ้น บางส่วนหันไปปลูกผักเพื่อขาย ซึ่งทำกำไรเป็น 24 เท่าของการปลูกข้าว บางส่วนหันไปทำเกษตรผสมผสาน ซึ่งเป็นกลุ่มที่มั่นคงและยั่งยืนที่สุด ปัจจุบันมีเกษตรกรอีสานทำเกษตรผสมผสาน 85,018 ครัวเรือน หรือร้อยละ 3.2 ของครัวเรือนที่ทำการเพาะปลูกทั้งหมด

(3) การรวมกลุ่มเป็นองค์กรชาวบ้านในรูปแบบของกลุ่มออมทรัพย์ ร้านค้าชุมชน สหกรณ์การเกษตร ฯลฯ ทำให้ชาวบ้านเข้มแข็งขึ้น บางชุมชนพัฒนาเป็นเครือข่าย ช่วยเหลือกันออกไปนอกชุมชนหลายสิบหมู่บ้าน

(4) ชาวอีสานมีความขยันอดทนและอดออมสูง โดยออมทั้งในรูปผลผลิตและเงิน เฉลี่ย 28,577 บาท/ครัวเรือน/ปี หรือร้อยละ 40.8 ของรายจ่าย

(5) ชาวอีสานมีความรักและความผูกพันในครอบครัว บ้านเกิด และอาชีพการเกษตรสูง เป็นวัฒนธรรมที่ทำให้ศักยภาพของเศรษฐกิจชุมชนยังเข้มแข็งอยู่

Research Topic : **Isan Village Economy : Economic History of Isan after World War II to the Present (1945-2001)**

Researcher : Suwit Theerasasawat

Duration of Research : February 2000 –September 2002

Abstract

The purposes of the present research were 1) to study economic history of Isan village economy after World War II to the present, and 2) to study the potential of Isan village economy at the present. The study employed both the qualitative and quantitative procedures. The sample was comprised of 12 villages in 10 northeastern provinces. Altogether members of 1,574 households were interviewed for quantitative data and 472 persons for qualitative data. The findings are as follows :

1. Isan village economy before the time of crop economy (before 1960) was a self-sufficient economy. Almost every household own production requisites and natural resources in the surrounding areas. The households produced almost everything they needed and there was a good balance between the production and wild vegetation on the one hand and local consumption on the other. There used to be community spirit where people cooperated for their own well-being. There were inter-community trades in the drier years, especially trade between communities which produced salt, iron utensils and clay pottery and those which did not. There was little production for sale and people did that just for earning cash to pay for the poll tax and education tax. After the two taxes were rescinded a new community supporting tax was introduced instead.

The reasons for changing from self-sufficient economy to marketing economy were 1) the rapid population growth in Isan, 2) the expansion of capitalism, 3) the construction of basic economic structure (roads, dams and electricity) and suppression of communist terrorists, and 4) the policy of production for export. The marketing economy during this period of crop economy led to the mass production of rice and field crops for sale. Agricultural land was enlarged from 22.5 million rai (26 rai to 1 acre) in 1964 to 57.9 million rai in 1995, or an average increase of 1.1 million rai per year. The farmers had become more and more

dependent on modern agricultural technology. However, farmers remained employing household labours in agriculture, representing 82.8% whereas hired labours contributing only 17.2%. Traditional cooperative work on the field and exchange of labor had dwindled. More and more farmers travel to other localities to sell their labor. People's livelihood has been changed greatly from almost everyone engaging in farming down to only 51.6%, in the non-agriculture 23.1% and in mixed occupation 25.3%. The main reason for more Isan villagers engaging in the non-agriculture occupation was become their income from agricultural activities accounted for only 41.2% of the total household expenses. In 1953, the number of households which were in debt was 15.77% but in 2000 the proportion had increased to 70.8%. This was due to the fact that people had to spend more money for a living. People's income had increased, but it's very unpredictable due to the fluctuated market prices for their produce and the climatic changes. The income gaps between the rich and the poor have become even wider while natural resources had deteriorated rapidly. However, the Isan people in this period of marketing economy or commercial crops are able to acquire a greater number of facilities in their households than their predecessors. They also received a better health care and education.

2. At the present, economic potential of Isan community as a whole seems to have been declined from the precommercial crops days because the farmers have to depend more on outside capital, technology and market, the people nevertheless still show 5 points of community strength as follows :

2.1 Land ownership. About 81.8% of the households still in the possession of their own land, averaging 15.1 rais per household. About 58.7% of the households still depend very much on nature for their food, and 90.7% of the households used firewood for heating purposes which can be gathered easily for free;

2.2 The ability to shift to new occupations. This is shown by some of the households' labor engaging themselves in non-agricultural activities and mixed occupations. Those who remain in agricultural occupation have adopted new technology in order to increase their produce per rai and to save time and labor. Such change helps make their production stable and hence, greater income. Some people choose to grow vegetables for sale which bring them profits 24 times greater than rice farming. Still some farmers turned to mixed farming. This

latter group constitutes the most stable and sustainable sector, numbering 85,015 households or 3.2% of the total agricultural households;

2.3 The formation of village organizations : The people set up organizations like saving occupatives, community stores, agricultural cooperatives, etc. which brought to the people greater strength. Some communities have developed themselves into tens of networks to assist each other beyond there own communities;

2.4 The industry and strong savings-mindedness of Isan people. These two characteristics represent two factors that have helped sustain their communities. Their savings were in the form of storing their agricultural produce and saving money. The savings average 28,577 baht/household per year, or about 40.8% of their total annual expenses;

2.5 Ties to one's family and hometown. Isan people's love for and strong ties to their familes, hometown and agricultural occupation represent a strong culture that helps sustain community economy.

สารบัญ

	หน้า
คำแถลงของชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย	(1)
คำขอบคูลของหัวหน้าชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย	(10)
คำนำ	(11)
ประกาศคุณูปการ	(16)
บทคัดย่อ	(17)
Abstract	(19)
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของการวิจัยนี้	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย	3
1.3 วิธีวิจัย	3
1.4 ขอบเขตของการวิจัยและกลุ่มตัวอย่าง	4
1.5 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	6
บทที่ 2 ภูมิศาสตร์อีสาน ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์	16
2.1 อิทธิพลของสภาพภูมิศาสตร์อีสานต่อเศรษฐกิจ	16
2.2 ภูมิหลังประวัติศาสตร์อีสานโดยสังเขปก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง	24
บทที่ 3 เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ยุคเศรษฐกิจพอเพียง)	39
(พ.ศ. 2488-2502) ตอนที่ 1 การผลิต	
3.1 สภาพพื้นที่และความอุดมสมบูรณ์ของอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ : ป่า-ดิน-น้ำ ที่มาของปัจจัยสี่และอื่นๆ	39
3.2 แบบแผนและเทคโนโลยีการผลิต	54
3.2.1 การผลิตปัจจัยสี่ประการแรก “อาหาร”	54
(1) การปลูกข้าวไร่	54
(2) พืชผักสวนครัวและไม้ผล	62
(3) อาหารจากธรรมชาติ	66
(4) ข้าว	80
3.2.2 เครื่องนุ่งห่ม	103
3.2.3 ที่อยู่อาศัย	109

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
3.2.4 ยารักษาโรค	111
3.3 การใช้แรงงาน	113
บทที่ 4 เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ยุคเศรษฐกิจพอเพียง)	119
ตอนที่ 2 : ความสัมพันธ์ในการผลิต	
4.1 เป้าหมายการผลิต การใช้ผลผลิต และการแบ่งปัน	119
4.2 การแลกเปลี่ยนผลผลิต (barter system)	121
4.3 การค้าขาย	127
4.4 การได้มาซึ่งที่ดินและระบบกรรมสิทธิ์	136
4.5 การใช้ที่ดินและขนาดถือครอง	139
4.6 กระบวนการเกิดขึ้นขึ้นในบางชุมชน	143
4.7 รัฐบาลกับการตั้งผลประโยชน์จากชุมชน (เงินรัฐอุปการ เงินศึกษาพลี การเกณฑ์แรงงาน การเกณฑ์ทหาร และกบฏโศภา)	147
4.8 สรุป	154
บทที่ 5 สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่เศรษฐกิจการตลาด (เศรษฐกิจพึ่งพา)	156
5.1 การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากร	156
5.2 การขยายตัวของทุนนิยม	161
5.3 การขยายตัวของรัฐและนโยบายของรัฐ	165
5.3.1 ถนนและรถยนต์	165
5.3.2 เชื้อเพลิงและระบบชลประทาน	168
5.3.3 ไฟฟ้า	172
5.3.4 การศึกษา	173
5.3.5 นโยบายการผลิตเพื่อส่งออกของรัฐบาล	175
5.3.6 นโยบายปราบคอมมิวนิสต์ของรัฐบาล	177

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
บทที่ 6	
เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคพืชพาณิชย์ (เศรษฐกิจพึ่งพา)	181
(พ.ศ. 2503-ปัจจุบัน)	
6.1 การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจในภาคอีสานช่วง 4 ทศวรรษ ของยุคพืชพาณิชย์	181
6.2 การเปลี่ยนแปลงการผลิตในยุคพืชพาณิชย์	188
6.2.1 การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและการถือครองที่ดิน	188
6.2.2 การผลิตข้าว	200
6.2.3 การขยายตัวของพืชพาณิชย์	217
6.2.4 การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการเกษตร	227
6.2.5 การเปลี่ยนแปลงเรื่องการปลูกพืชไร่แบบเก่าและพืชผักสวนครัว	237
6.2.6 การเปลี่ยนแปลงการผลิตอื่นๆ ของชุมชน	237
6.3 การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงาน	240
6.4 ความสัมพันธ์ในการผลิต	248
6.5 สรุป	260
บทที่ 7	
ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นระบบ	263
เศรษฐกิจการตลาด (เศรษฐกิจพึ่งพา)	
7.1 ความสะดวกสบายในชีวิตประจำวันและสุขอนามัยดีขึ้น	263
7.2 รายจ่ายของเกษตรกรเพิ่มขึ้น รายได้ก็เพิ่มขึ้นแต่ไม่ค่อยแน่นอน	269
7.3 ทำให้เกษตรกรอีสานมีหนี้เพิ่มขึ้น	279
7.4 ทำให้ช่องว่างของรายได้ระหว่างคนกลุ่มต่างๆ เพิ่มขึ้น (การกระจาย รายได้ลดลง)	285
7.5 เกิดชนชั้นในบางหมู่บ้าน	290
7.6 ทำให้พื้นที่ป่าไม้ลดลงอย่างรวดเร็ว	305
7.7 สรุป	309

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
บทที่ 8	
ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานในปัจจุบัน	312
8.1 ทรัพยากรธรรมชาติ	312
8.2 ความสามารถของเกษตรกรอีสานในการปรับตัว ปรับเปลี่ยนอาชีพ	319
การผลิต และความอดทน อดออม	
8.2.1 ความอดทน อดออม	319
8.2.2 ความสามารถในการปรับเปลี่ยนอาชีพของเกษตรกรอีสาน	322
1) การปรับเปลี่ยนอาชีพของเกษตรกรอีสานภาพรวม	322
2) การปรับเปลี่ยนการผลิตของเกษตรกรอีสานในกลุ่มที่ยัง	327
ทำการเกษตรเป็นหลักอยู่ในปัจจุบัน	
(1) เกษตรกรที่ทำนาเป็นหลัก	327
(2) เกษตรกรที่หันไปปลูกพืชพาณิชย์ที่ทำรายได้ต่อไร่สูง	329
(3) เกษตรกรที่หันไปเลี้ยงสัตว์เพื่อขายเพิ่มขึ้น	335
(4) กลุ่มที่หันไปทำเกษตรผสมผสาน	338
3) เกษตรกรที่ทำการเกษตรและทำอาชีพนอกเกษตรไปพร้อมกัน	348
4) กลุ่มที่ออกไปทำอาชีพนอกเกษตรอย่างเดียว	353
8.3 ศักยภาพเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านพิจารณาจากองค์กรชุมชน	360
8.3.1 องค์กรชุมชน	360
8.3.2 เครือข่ายองค์กรชุมชน	368
8.4 วัฒนธรรมอีสานที่เอื้อต่อศักยภาพทางเศรษฐกิจ	374
8.5 สรุป	375
บทที่ 9	
บทสรุปและข้อเสนอแนะ	378
9.1 เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ยุคเศรษฐกิจ	378
พอเพียง) (พ.ศ. 2488-2502)	
9.2 สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่เศรษฐกิจการตลาด	380
(เศรษฐกิจพึ่งพา)	
9.3 เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคพืชพาณิชย์ (เศรษฐกิจพึ่งพา)	381
(พ.ศ. 2503-ปัจจุบัน)	

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
9.4 ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็น ระบบเศรษฐกิจการตลาด	384
9.5 ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานในปัจจุบัน	385
ข้อเสนอแนะ	388
บรรณานุกรม	395
ภาคผนวก	438
รายชื่อผลงานวิจัยเป็นหนังสือของชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย	574

สารบัญแนพื้นที่

แผนที่		หน้า
2.1	ภูเขาที่สำคัญของภาคอีสาน	17
2.2	ลักษณะภูมิประเทศของภาคอีสาน	20
2.3	ปริมาณฝนเฉลี่ยตลอดปีเป็นมิลลิเมตรในภาคอีสาน	21
2.4	โครงสร้างทางธรณีวิทยาของภาคอีสาน	23
2.5	แม่น้ำสงครามบริเวณอำเภอเซกา จังหวัดหนองคาย ต่อกับอำเภอ อากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร	25
2.6	แม่น้ำชี บริเวณอำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด	26
2.7	แม่น้ำมูล บริเวณอำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์	27
2.8	กลุ่มตั้งบ้านแปงเมืองในภาคอีสานปลายสมัยอยุธยา-ธนบุรี	29
2.9	ดินแดนไทยที่เสียให้ฝรั่งเศสในสมัยรัชกาลที่ 5	34
2.10	เขตการปกครองมณฑลในภาคอีสาน สมัยรัชกาลที่ 5	36
3.1	บ้านท่า อ.เซกา จ.หนองคาย	41
3.2	บ้านบัว อ.กุศบาก จ.สกลนคร	42
3.3	บ้านวังตะเฆ่ อ.หนองบัวระเหว จ.ชัยภูมิ	43
3.4	บ้านวังสาวบ อ.ภูพาน จ.ขอนแก่น	44
3.5	บ้านฝาง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น	45
3.6	ระบบนิเวศและการใช้ที่ดินของบ้านบ่อใหญ่ อ.กระนวน จ.ขอนแก่น	46
3.7	แหล่งน้ำของบ้านโนนม่วง อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	47
3.8	ระบบนิเวศและการใช้ที่ดินบ้านโสมน	48
3.9	บ้านทุ่งใหญ่ อ.กันทรลักษ์ จ.ศรีสะเกษ	49
3.10	ฝายและเหมืองบ้านวังสาวบ อ.ภูพาน จ.ขอนแก่น	95
6.1	พื้นที่ปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์สูงสุด ปี 2529/30	221
6.2	พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังในภาคอีสาน พ.ศ. 2531	223
6.3	พื้นที่ปลูกอ้อยโรงงาน ปี 2541/42	225

สารบัญแผนภูมิ

แผนภูมิ	หน้า
4.1 ชุมชนที่มีการแลกเปลี่ยนทรัพยากรกับบ้านบัว	125
6.1 วิธีการตลาดต่างๆ ของปอในภาคอีสาน	255
8.1 ผังไร่นาสวนผสมของ มหาอยู่ สุนทรชัย บ้านตระแบก ต.สลักได อ.เมือง จ.สุรินทร์	341
8.2 การปรับเปลี่ยนอาชีพของเกษตรกรอีสาน	361
8.3 การขยายกิจกรรมและเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์บ้าน โศกเจริญ- บ้านม่วงหวาน ต.จันทร์ชุม อ.พลับพลาชัย จ.บุรีรัมย์	367
8.4 การขยายตัวของเครือข่ายอินแปง	372
8.5 โครงสร้างการบริหารเครือข่ายอินแปง	373

สารบัญรูป

รูป	หน้า
3.1 การปลูกพืชไร่แบบดั้งเดิมของบ้านบัว	65
3.2 การล่าสัตว์ของชาวบ้านบัวแบบดั้งเดิม	69
3.3 เครื่องมือหาปลาบางชนิดของชาวอีสาน	74
3.4 เนินกรองน้ำเกลือด้านต่างๆ	78
3.5 รูปขยายท่อน้ำเกลือไม้ไผ่	79
3.6 เตาคั้นน้ำเกลือ	79
3.7 เครื่องมือทำนาของชาวนาอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์	89-92
3.8 ฝายบ้านบัว อ.กุฉินารายณ์ จ.สกลนคร	94
3.9 ฝายบ้านวังสาวบ อ.ภูพาน จ.ขอนแก่น	95
3.10 รั้วดินในลำตะคอง อ.สูงเนิน จ.นครราชสีมา	97
3.11 ฝายบ้านฝาง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น	98
3.12 อีหุบ	101
3.13 ทิศทางการลากอีหุบในแปลงนา	101
5.1 กราฟเปรียบเทียบพื้นที่ปลูกข้าวนาปีและพื้นที่ชลประทานในภาคอีสาน	171
6.1 เปรียบเทียบการขยายตัวของพื้นที่ปลูกข้าวและพืชไร่ในภาคอีสาน ช่วง พ.ศ. 2503-2538	192
6.2 กราฟแสดงพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจที่สำคัญของภาคอีสาน ช่วงปี 2493-2540	226
7.1 อัตราส่วนประชากรต่อแพทย์ จำแนกตามภาค พ.ศ. 2522 – พ.ศ. 2540	266
7.2 สัดส่วนประชากรต่อแพทย์ในภาคอีสาน เทียบกับกรุงเทพมหานคร พ.ศ. 2522 – พ.ศ. 2540	266
7.3 อุบัติการณ์การป่วยด้วยโรคติดต่อที่ป้องกันได้ด้วยวัคซีนที่สำคัญ ประเทศไทย พ.ศ. 2520 – พ.ศ. 2541	268
7.4 อุบัติการณ์และอัตราตายจากไข้มาลาเรียประเทศไทย ปี 2520 – ปี 2541	268
7.5 ส่วนแบ่งรายได้ของประชากรไทย แยกเป็น 5 กลุ่มตามระดับรายได้	289
7.6 การลดลงของพื้นที่ป่าไม้ภาคอีสาน ตั้งแต่ พ.ศ. 2495-2541	307
8.1 กราฟแท่งแสดงจำนวนผู้ที่มาดูงานที่ศูนย์อินแปลง	370

สารบัญตาราง

ตาราง		หน้า
1.1	พื้นที่ป่าไม้ในประเทศไทย จาก พ.ศ. 2495-2541	1
1.2	ส่วนแบ่งรายได้ของชาวไทยสามกลุ่ม เปรียบเทียบกับชาวไต้หวัน เกาหลีใต้	2
3.1	สภาพพื้นที่และแหล่งน้ำในชุมชนอีสานที่ศึกษาในโครงการนี้ และ โครงการอื่น	40
3.2	พื้นที่เกษตร เปรียบเทียบกับพื้นที่ป่าและแหล่งน้ำของมณฑลอุบลราชธานี พ.ศ. 2458	50
3.3	พื้นที่ปลูกข้าวไร่ เปรียบเทียบกับการทำนาของจังหวัดสุรินทร์ พ.ศ. 2455	55
3.4	เปรียบเทียบสายพันธุ์ข้าวไร่ในพื้นที่ต่างๆ ของอีสาน	58
3.5	เปรียบเทียบผลผลิต จำนวนปีที่ใช้พื้นที่ซ้ำ และศัตรูข้าวไร่	60
3.6	สาเหตุที่เลิกปลูกข้าวไร่	63
3.7	เวลาที่แต่ละครัวเรือนใช้ในการแปลงป่าเป็นนาเมื่อ 40-60 ปีก่อน	81
3.8	ปริมาณข้าวปลูกหรือข้าวพันธุ์ที่ใช้ต่อไร่	83
3.9	เปรียบเทียบสายพันธุ์ข้าวที่นิยมใช้ใน 3 เขตของอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์	85
3.10	เปรียบเทียบผลผลิตข้าวในพื้นที่ต่างๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์	104
3.11	สัทธิรรมชาติที่ชาวอีสานใช้ย้อมผ้ายุคก่อนพืชพาณิชย์	107
3.12	ปฏิทินกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวชนบทอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์	114
4.1	ชนิดสิ่งของที่ชาวอีสานเอามาแลกเปลี่ยนกัน และปริมาณที่ใช้แลกเปลี่ยน ยุคก่อนพืชพาณิชย์	122
4.2	น้ำหนักสินค้าที่ได้รับและส่งออกจากบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลโดยขบวนรถไฟ ช่วง พ.ศ. 2444-2461 (ต้น)	128
4.3	เปรียบเทียบการออกเอกสารสิทธิ์ในภาคกลางและภาคอีสานยุคก่อน พืชพาณิชย์	140
4.4	สัดส่วนของการใช้ที่ดินของชุมชนยุคก่อนพืชพาณิชย์	140

สารบัญตาราง (ต่อ)

ตาราง		หน้า
4.5	เปรียบเทียบการใช้ที่ดินทำกินยุคก่อนพืชพาณิชย์กับที่ดินทั้งหมดของชุมชน	141
4.6	ขนาดที่ดินถือครองในยุคก่อนพืชพาณิชย์/คร้วเรือน/ปี	142
4.7	เปรียบเทียบค่าจ้างทำนา กับผลผลิตข้าวจากนา 267 ไร่	145
4.8	ค่าของเงิน 4 บาท และ 6 บาท ที่รัฐเก็บจากประชาชน เปรียบเทียบกับสิ่งของอื่นๆ อย่างใดอย่างหนึ่งในช่วงประมาณ 2470-2482	149
4.9	เปรียบเทียบมูลค่าของเงินรัฐอุปการ เงินศึกษาพลี กับผลผลิตข้าว/คร้วเรือน	150
4.10	การลงโทษคนที่ไม่เสียเงินรัฐอุปการ	151
5.1	ประชากรอีสาน เปรียบเทียบกับประชากรประเทศ พ.ศ. 2480-2542	159
5.2	การเพิ่มขึ้นของคร้วเรือนในหมู่บ้านกลุ่มตัวอย่างในภาคอีสาน	160
5.3	จำนวนผู้ประกอบการค้าและยอดรวมทุกอาชีพ	162
5.4	จำนวนแรงงานในภาคอีสาน จำแนกตามอาชีพ	163
5.5	จำนวนคนที่ทำร้านค้าในจังหวัดขอนแก่น พ.ศ. 2480	164
5.6	ความยาวของทางหลวงแผ่นดินในภาคอีสาน	166
5.7	เปรียบเทียบสัดส่วนของยานยนต์และรถยนต์ต่อประชากรอีสาน ช่วง พ.ศ. 2480-2536	167
5.8	ปริมาณของอ่างเก็บน้ำและไฟฟ้าจากเขื่อนสำคัญบางเขื่อนในภาคอีสาน	167
5.9	พื้นที่ชลประทานในภาคอีสาน เปรียบเทียบกับพื้นที่ทำนาปี	169
5.10	เปรียบเทียบพื้นที่ทำนา กับพื้นที่ชลประทานของภาคอีสานกับภาคอื่น ใน พ.ศ. 2510 และ 2540	170
5.11	พืชพาณิชย์ที่รัฐบาลกำหนดไว้ในแผนพัฒนาภาคอีสานฉบับแรก (2505-2509) ว่าต้องเพิ่มผลผลิต	175
5.12	เปรียบเทียบประชากรในเขตแทรกซึมของผู้ก่อการร้าย ผลกระทบต่อประชากร พื้นที่ชลประทาน และรายจ่ายตามแผนพัฒนาฉบับที่ 3 ต่อประชากร	179
6.1	โครงสร้างการผลิตรวมรายภาค	182

สารบัญตาราง (ต่อ)

ตาราง		หน้า
6.2	สัดส่วนของผลิตภัณฑ์ภาคเกษตรและนอกภาคเกษตรของประเทศไทย และภาคอีสาน (ราคาตลาด)	184
6.3	เปรียบเทียบผลิตภัณฑ์ภาคอีสานกับผลิตภัณฑ์มวลรวมในประเทศใน สาขาเดียวกัน	185
6.4	เปรียบเทียบสัดส่วนของผลิตภัณฑ์ภาคอีสานสาขาต่างๆ ตั้งแต่ พ.ศ.2518-2541 (ราคาตลาด)	186
6.5	ประชากรที่ประกอบอาชีพการเกษตรและนอกเกษตร	188
6.6	การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินของภาคอีสาน	190
6.7	การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินถือครองทำการเกษตรของ ภาคอีสาน จาก พ.ศ. 2493-2538	191
6.8	พื้นที่ถือครอง พื้นที่จ้าง และพื้นที่เช่าที่ดิน เพื่อเกษตรกรรมในภาค อีสาน ช่วง พ.ศ. 2518-2534	193
6.9	เปรียบเทียบการใช้พื้นที่ในยุคแรกและยุคหลัง	195
6.10	เปรียบเทียบการใช้ที่ดินในชุมชนหมู่บ้านอีสาน	196
6.11	เปรียบเทียบร้อยละของครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกิน เปรียบเทียบขนาดพื้นที่ ทำกินเฉลี่ยต่อครัวเรือนในชุมชนหมู่บ้าน 3 เขต	198
6.12	การเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินเฉลี่ยต่อครัวเรือนของสามหมู่บ้าน ในกลุ่มตัวอย่าง	199
6.13	อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรและพื้นที่นาของภาคอีสาน	201
6.14	พื้นที่ปลูกข้าวนาปี ปีเพาะปลูก 2480-2532	203
6.15	อัตราส่วนของประชากรอีสาน 1 คนต่อพื้นที่ทำนา	204
6.16	เปรียบเทียบพื้นที่ทำนาปรังและผลผลิตต่อไร่ของภาคอีสานกับภาคอื่น	206
6.17	ผลผลิตข้าวเปลือกนาปีของภาคอีสานและภาคอื่น	208
6.18	เปรียบเทียบผลผลิตข้าวเปลือกของภาคอีสานและที่อื่นๆ ปี 2540/41	211
6.19	ผลผลิตข้าวเปลือกต่อไร่ในพื้นที่ศึกษาและบางพื้นที่	213

สารบัญตาราง (ต่อ)

ตาราง		หน้า
6.20	เปรียบเทียบข้าวที่ผลิตได้ การบริโภค และผลผลิตข้าวที่เหลือจากการบริโภคของภาคอีสาน	214
6.21	เปรียบเทียบผลผลิตข้าว ปริมาณการบริโภค และที่เหลือจากการบริโภค	216
6.22	การขยายตัวของพืชไร่เปรียบเทียบกับข้าว ช่วง พ.ศ. 2503-2538	217
6.23	เปรียบเทียบการใช้พื้นที่ทำกินใน 3 เขต ของภาคอีสาน ในชุมชนที่ศึกษา	218
6.24	ครัวเรือนที่ใช้เทคโนโลยีการเกษตรในภาคอีสาน	230
6.25	การใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ของเกษตรกรอีสาน	231
6.26	จำนวนสายพันธุ์ข้าวที่ใช้ในภาคอีสาน ระหว่าง พ.ศ. 2475-2530	233
6.27	จำนวนครัวเรือนและสายพันธุ์ข้าวที่ใช้ในภาคอีสานในปัจจุบัน (2543)	234
6.28	แบบแผนการปลูกข้าว (Pattern) ในภาคอีสานในปัจจุบัน (2543)	236
6.29	ปฏิทินการทำงานของชาววังสาวในปัจจุบัน	242
6.30	กิจกรรมการประกอบอาชีพในรอบปีของชาวบ้านโนนม่วง	243
6.31	การจ้างแรงงานเกษตรในภาคอีสาน	245
6.32	ร้อยละของครัวเรือนชนบทอีสานที่มีสมาชิกไปทำงานต่างถิ่น	247
6.33	สินค้าที่ขายในร้านค้าในหมู่บ้านอีสานปัจจุบัน	251
7.1	แหล่งรับรู้ข่าวสารของครัวเรือนอีสานในปัจจุบัน	264
7.2	การเปลี่ยนแปลงจำนวนครัวเรือนอีสานที่ใช้สิ่งอำนวยความสะดวกในบ้าน ช่วง พ.ศ. 2528-2543	264
7.3	อุบัติการณ์ป่วยด้วยโรคติดต่อที่ป้องกันได้ด้วยวัคซีนที่สำคัญในประเทศไทย พ.ศ. 2520 – พ.ศ. 2541	267
7.4	รายจ่ายต่อครัวเรือนต่อปีของชาวชนบทอีสาน พ.ศ. 2543	271
7.5	รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อเดือนของชาวชนบทอีสาน พ.ศ. 2543	273
7.6	เปรียบเทียบรายได้ รายจ่ายเฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อเดือน พ.ศ. 2543	274
7.7	รายได้เฉลี่ยต่อปีของครัวเรือนชนบทอีสาน ช่วง พ.ศ. 2528-2543	276
7.8	เปรียบเทียบรายได้ภาคเกษตรกับรายจ่ายทั้งหมดของครัวเรือนต่อปี	278
7.9	เปรียบเทียบหนี้สินของครัวเรือนเกษตรกรอีสาน	282

สารบัญตาราง (ต่อ)

ตาราง		หน้า
7.10	หนี้สินของครัวเรือนชนบทอีสานในปัจจุบัน	283
7.11	วัตถุประสงค์ของการกู้ยืมของครัวเรือนชนบทอีสานในปัจจุบัน	283
7.12	เปรียบเทียบหนี้ใหม่ของหมู่บ้านที่เทคโนโลยีการเกษตรต่างกัน	284
7.13	แหล่งเงินกู้ของครัวเรือนชนบทอีสานในปัจจุบัน	284
7.14	ร้อยละของครัวเรือนที่มีรายได้ต่ำกว่าหนึ่งพันบาท จำแนกตามภาคต่างๆ ในปี พ.ศ. 2505-06 และ พ.ศ. 2511-12 (รายได้ที่คิดเฉพาะที่เป็นตัวเงิน)	286
7.15	เปรียบเทียบรายได้ของครัวเรือนอีสาน 3 อาชีพ/ปี	286
7.16	สัดส่วนของประชากรที่มีอยู่ต่ำกว่าระดับขีดความยากจน	288
7.17	ส่วนแบ่งรายได้ของประชากรอีสานและกรุงเทพฯ แบ่งตามกลุ่ม 5 กลุ่ม กลุ่มละ 20% ของจำนวนประชากร	290
7.18	เปรียบเทียบผลผลิตข้าว การบริโภคของหมู่บ้านโนนเปลือย	301
7.19	เปรียบเทียบครัวเรือนที่ทำนาได้ข้าวพอกินและไม่พอกิน ของหมู่บ้านโนนเปลือย	301
7.20	ระยะเวลาที่ชาวบ้านโนนเปลือยต้องซื้อข้าวกินใน 1 ปี	302
7.21	ขนาดที่ดินทำกินของบ้านโนนเปลือย	302
7.22	เปรียบเทียบขนาดที่ดินทำกินต่อครัวเรือนในชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2 ช่วงเวลา (2528/29/31 กับ 2543)	304
7.23	จำนวนครัวเรือนที่มีที่ดินทำกินน้อย (11 ไร่ลงมา) และไม่มีเลย	304
7.24	พื้นที่ป่าไม้จาก พ.ศ. 2495-2541	306
8.1	พืชธรรมชาติในเขตบ้านโสกแจ้ง จ.นครราชสีมา ที่ชาวบ้านเก็บมาเป็นอาหาร	315
8.2	เห็ดที่ขึ้นในเขตบ้านโสกแจ้ง จ.นครราชสีมา ที่ชาวบ้านเก็บมาเป็นอาหาร	316
8.3	การใช้เชื้อเพลิงหุงต้มในชนบทอีสานปัจจุบัน	318
8.4	อาหารที่ชาวชนบทอีสานปัจจุบันได้จากธรรมชาติ	319
8.5	เปรียบเทียบการออม รายได้ รายจ่าย เงินกู้ของชาวชนบทอีสานต่อครัวเรือน/ปี 2543	321

สารบัญตาราง (ต่อ)

ตาราง		หน้า
8.6	การออมของครัวเรือนชนบทอีสาน 2543	321
8.7	เปรียบเทียบจำนวนคน 3 รุ่น ใน 3 อาชีพ	323
8.8	จำนวนแรงงานของชาวชนบทอีสานในปัจจุบัน จำแนกตามอาชีพ	323
8.9	เปรียบเทียบรายได้กับรายจ่ายของครัวเรือนชนบทอีสานในปัจจุบัน (ต่อครัวเรือน/ปี)	325
8.10	เงินที่แรงงานอีสานซึ่งไปทำงานต่างถิ่นส่งกลับต่อเดือน	325
8.11	ต้นทุนค่าแรงด้านาและการหว่าน นา 8 ไร่ ในภาคอีสาน	328
8.12	เปรียบเทียบรายได้ ต้นทุน ค่าไร่ต่อไร่ของพืชผักและพืชชนิดอื่น	329
8.13	รายได้ของครัวเรือนอีสานจากภาคเกษตร พ.ศ. 2543	332
8.14	เปรียบเทียบต้นทุน รายได้ ค่าไร่ของการทำนาและทำไร่อ้อย บ้านวังสาว	334
8.15	สัตว์เลี้ยงของชาวชนบทอีสานในปัจจุบัน (2543)	335
8.16	วัตถุประสงค์ของการเลี้ยงสัตว์บางชนิดในปัจจุบัน (2543)	336
8.17	จำนวนสมาชิกเครือข่ายอินแปง	371
9.1	ดัชนีชี้ความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน	393

สารบัญภาคผนวก

	หน้า
ภาคผนวก ก. แนวคำถามในการสัมภาษณ์ผู้รู้ผู้เฒ่าในหมู่บ้าน โครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย	439
ภาคผนวก ข. แบบสอบถามข้อมูลครัวเรือน	446
ภาคผนวก ค. ตารางข้อมูลเศรษฐกิจสังคมอีสานที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน	460
ภาคผนวก ง. ข้อมูลเชิงปริมาณเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน จากกลุ่มตัวอย่าง 2 หมู่บ้าน 10 จังหวัด รวม 1,574 ครัวเรือน	521
ภาคผนวก จ. ข้อมูลเศรษฐกิจหมู่บ้าน รายจังหวัด 19 จังหวัดภาคอีสาน ปี 2537 (26,177 หมู่บ้าน); 2542 (27,937 หมู่บ้าน)	539
ภาคผนวก ฉ. ภาพเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน	564

สารบัญตารางในภาคผนวก

ตาราง		หน้า
1	สัตว์ป่าที่สำคัญใกล้ชุมชนในพื้นที่ต่างๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์	460
2	ชนิดของปลาที่ชุกชุมในยุคก่อนพืชพาณิชย์	464
3	เครื่องมือจับสัตว์น้ำที่ใช้กันมากในภาคอีสานเมื่อประมาณ 35 ปีก่อนขึ้นไป	466
4	พืชผัก ผัก ผลไม้ป่า ที่ชาวบ้านอีสานเก็บมาเป็นอาหารบ่อยๆ ในยุคก่อนพืชพาณิชย์	467
5	เห็ดจากธรรมชาติที่ชาวบ้านเก็บมาเป็นอาหารบ่อยๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์	470
6	ไม้ที่มีมากใกล้ชุมชนในยุคก่อนพืชพาณิชย์	472
7	อัตราการเกิด การตาย และการเพิ่มของประชากรไทยและภาคอีสาน ต่อประชากรพันคน	476
8	เปรียบเทียบผลิตภัณฑ์ภาคอีสานกับ G.D.P. ปี 2518-41 (ราคาตลาด) (บาท)	477
9	ประชากรอีสานเมื่อเปรียบเทียบกับประชากรประเทศ	478
10	พื้นที่ปลูกฝ้าย ปีเพาะปลูก 2493-2542	479
11	พื้นที่ปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ปีเพาะปลูก 2493-2542	480
12	พื้นที่ปลูกปอแก้ว ปีเพาะปลูก 2493-2542	481
13	พื้นที่ปลูกมันสำปะหลัง ปีเพาะปลูก 2493-2542	482
14	พื้นที่ปลูกอ้อย ปีเพาะปลูก 2493-2542	483
15	จำนวนควายในภาคอีสาน พ.ศ. 2496-2540	484
16	คร้วเรือนที่มีควายในภาคอีสาน และจำนวนควาย/คร้วเรือน	485
17	เดือนที่มีกิจกรรมการผลิตมากที่สุด น้อย และไม่มี (ร้อยละของคร้วเรือนทั้งหมด)	486
18	พื้นที่ถือครอง จำแนกตามลักษณะการถือครองของเกษตรกรอีสาน (2543)	487
19	ที่ดินทำกินของเกษตรกรอีสาน (2543)	488
20	การกระจายแพทย์ จำแนกตามภาค พ.ศ. 2522 – พ.ศ. 2540	489
21	การกระจายทันตแพทย์ จำแนกตามภาค พ.ศ. 2522 – พ.ศ. 2540	490
22	สัดส่วนระหว่างการใช้เพื่อการผลิตและการใช้เพื่ออื่นๆ (ร้อยละ)	491

สารบัญตารางในภาคผนวก (ต่อ)

ตาราง		หน้า
23	อัตราดอกเบี้ยเงินกู้ในหมู่บ้านอีสาน ร้อยละ/ปี	492
24	เปรียบเทียบการใช้ที่ดินของบ้านหินแตก ต.นางาม อ.มัญจาคีรี จ.ขอนแก่น	493
25	ขนาดที่ดินทำกินในปัจจุบัน (2543) ของเกษตรกรอีสาน (ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมดแต่ละหมู่บ้าน)	494
26	เปรียบเทียบพื้นที่เกษตร ผลผลิต และการบริโภค	495
27	พืช เห็ด แมลงธรรมชาติที่ชาวบ้านวังสาวบ จ.ขอนแก่น เก็บมาเป็นอาหารในปัจจุบัน	496
28	เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนบน ในรอบ 1 ปี	497
29	เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนกลาง ในรอบ 1 ปี	500
30	เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนใต้ ในรอบ 1 ปี	505
31	ต้นทุนการทำนา 10 ไร่ บ.หนองหญ้าม้า ต.ห้วยแก อ.ชนบท จ.ขอนแก่น 2544	511
32	ต้นทุนและกำไรการปลูกหอมแดง บ.ดอนน้อย จ.มหาสารคาม 2544 ต่อพื้นที่ 2.5 ไร่ และต่อไร่	512
33	ต้นทุนและกำไรการปลูกหอมแบ่งต่อไร่ (บ้านดอนน้อย จ.มหาสารคาม) 2544	513
34	ชนิดของผักที่ปลูกเอาไว้ขายและบริโภคในปี 2543-2544	514
35	สูตรปุ๋ยชีวภาพบ้านกาเจาะ ต.ตรึม อ.ศีร์ษะภูมิ จ.สุรินทร์	515
36	สูตรสมุนไพรขับไล่แมลง บ้านกาเจาะ ต.ตรึม อ.ศีร์ษะภูมิ จ.สุรินทร์	516
37	องค์กรชุมชนในหมู่บ้านชนบทอีสานที่ศึกษา	517
38	เปรียบเทียบการใช้แรงงานของชาวชนบทอีสาน	519
39	จำนวนสมาชิกในครัวเรือน จำแนกตามเพศ	521
40	จำนวนประชากร จำแนกตามวัย	521
41	ขนาดที่ดินทำกินเฉลี่ยต่อครัวเรือน	522
42	ครัวเรือนที่มียุ่งนางข้าว ขนาดของยุ่งนาง	522
43	อาชีพของหัวหน้าครัวเรือน	523

สารบัญตารางในภาคผนวก (ต่อ)

ตาราง		หน้า
44	การพึ่งพาอาศัยแหล่งน้ำ	523
45	จำนวนแรงงานในครัวเรือนที่มีส่วนในการผลิต	524
46	ปัจจัยการผลิตทางการเกษตร	524
47	ปริมาณการผลิตข้าวเปลือก (นาปี) ต่อครัวเรือน	525
48	ปริมาณข้าวเปลือกที่แต่ละครัวเรือนขาย	525
49	รายได้จากพืชสวน	526
50	พืชผักสวนครัวที่ครัวเรือนปลูกไว้ไม่ต้องซื้อ	526
51	สายพันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูก	527
52	รายได้หลักของครัวเรือน	527
53	รายได้หลักนอกภาคเกษตร	528
54	รายได้ต่อครัวเรือนต่อเดือน (เฉพาะที่เป็นตัวเงิน) แบ่งตามชั้นของรายได้	528
55	รายได้ที่มีใช้เป็นตัวเงินของครัวเรือน	529
56	ที่มาของรายได้ของครัวเรือน	530
57	สถานที่ซึ่งแรงงานอีสานไปทำงานในต่างถิ่น	531
58	ระดับรายได้ของครัวเรือน ปี 2543	531
59	แหล่งรายได้เสริมของครัวเรือนนอกจากรายได้ประจำ	532
60	การเปลี่ยนแปลงของรายได้ของครัวเรือน ปี 2543 เมื่อเปรียบเทียบกับปี 2540	532
61	ความรู้ความชำนาญที่ตกทอดมาจากบรรพบุรุษ	533
62	แหล่งความรู้เพิ่มเติม	534
63	การเดินทางของคนในหมู่บ้านต่อปี	534
64	การดื่มเหล้า สุบบุรี	535
65	รายการวิทยุที่สมาชิกในครัวเรือนฟัง	535
66	การติดต่อกับหน่วยราชการ, NGO ปี 2543	535
67	สิ่งที่ต้องการให้รัฐส่งเสริมการประกอบอาชีพ	535
68	สิ่งที่ต้องการให้รัฐช่วยเหลือชุมชน	536

สารบัญตารางในภาคผนวก (ต่อ)

ตาราง		หน้า
69	เมื่อเกิดปัญหาที่ดินทำกินจะขอความช่วยเหลือจากใคร	537
70	หากเกิดปัญหากับเจ้าหน้าที่ของรัฐจะแก้ปัญหอย่างไร	537
71	รัฐบาลเป็นที่พึ่งของชาวบ้านได้เพียงใด	538
72	อาชีพที่อยากให้ลูกหลานเป็น (ถ้าเลือกได้)	538

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของการวิจัยนี้

การพัฒนาประเทศไทยในรอบศตวรรษที่ผ่านมา เห็นได้ชัดว่าเป็นการพัฒนาแบบทุนนิยมตามอย่างชาติตะวันตก ผลของการพัฒนาที่เห็นได้อย่างชัดเจน คือ การถ่ายเททรัพยากรจากชนบทเข้าสู่เมืองและต่างประเทศ ผลลบที่สำคัญคือ ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ ดินเสื่อมคุณภาพลงอย่างรวดเร็ว ป่าไม้ลดลงอย่างน่าใจหาย ใน พ.ศ. 2495 ประเทศไทยมีพื้นที่ป่าไม้ถึง 300,104 ตารางกิโลเมตร หรือร้อยละ 58.49 ของพื้นที่ประเทศ แต่ใน พ.ศ. 2541 พื้นที่ป่าไม้เหลือเพียง 129,722 ตารางกิโลเมตร หรือเพียงร้อยละ 25.29 บางภาคพื้นที่ป่าเหลือน้อยจนถึงขั้นวิกฤติ คือ ภาคใต้เหลือร้อยละ 17.15 ภาคอีสานเหลือเพียงร้อยละ 12.43 เท่านั้น ดังปรากฏในตาราง 1.1 พื้นที่ป่าไม้ของประเทศไทยที่หายไปในช่วง 46 ปี จาก พ.ศ. 2495-2541 170,382 ตารางกิโลเมตร ซึ่งเท่ากับ 1 ใน 3 ของพื้นที่ประเทศไทย หรือพอๆ กับพื้นที่ประเทศเขมร หรือ 300 เท่าของประเทศสิงคโปร์

ตาราง 1.1 พื้นที่ป่าไม้ในประเทศไทยจาก พ.ศ. 2495-2541

พ.ศ.	ภาคอีสาน	ภาคเหนือ	ภาคกลาง	ภาคใต้	รวม
2495	102,667	105,871	53,752	37,814	300,104
	(60.80)	(62.41)	(51.73)	(53.73)	(58.49)
2504	70,904	116,275	56,823	29,626	273,628
2516	50,671	113,595	36,006	18,434	221,707
2525	27,019	87,756	26,516	16,442	156,600
2541	20,984	73,057	23,554	12,125	129,722
	(12.43)	(43.08)	(22.68)	(17.15)	(25.29)

(หน่วย : ตารางกิโลเมตร; ในวงเล็บคือร้อยละของพื้นที่ภาค, ร้อยละของพื้นที่ประเทศในช่องรวม)

ที่มา : สถิติ พ.ศ. 2495 จาก สถิติ ไซเพอร์ : 10

สถิติ พ.ศ. 2504-2541 จากกรมป่าไม้

ผลบออีกประการหนึ่งของการพัฒนาประเทศในแนวดังกล่าว คือ เกิดความแตกต่างระหว่างคนรวยกับคนจนมากขึ้นเรื่อยๆ กล่าวคือ ใน พ.ศ. 2519 กลุ่มผู้มีรายได้สูง (ร้อยละ 20 ของประชากรทั้งหมด) มีรายได้รวมกันถึงร้อยละ 49.26 แต่พอถึงปี 2529 รายได้ของคนกลุ่มนี้เพิ่มเป็นร้อยละ 55.63 ในขณะที่กลุ่มผู้มีรายได้ต่ำจำนวนร้อยละ 20 ของประชากรทั้งหมด มีรายได้เพียงร้อยละ 6.05 ในปี 2519 แล้วลดลงเหลือร้อยละ 4.55 ในปี 2529 ดังปรากฏในตาราง 1.2 แสดงให้เห็นว่า กลุ่มผู้มีรายได้สูงดูดเอารายได้ของกลุ่มรายได้ต่ำและกลุ่มรายได้ปานกลางไปไว้ในกลุ่มของตนเพิ่มขึ้น การพัฒนาในแนวนี้น่าทึ่งขึ้นปล่อยให้เป็นอย่างนี้ ช่องว่างของรายได้ระหว่างคนรายได้สูงก็จะยิ่งห่างจากกลุ่มอื่นๆ ไปเรื่อยๆ ความขัดแย้งทางสังคมในชาติก็จะรุนแรงขึ้น เพราะเห็นถึงความอยุติธรรมทางสังคม

ตาราง 1.2 ส่วนแบ่งรายได้ของชาวไทยสามกลุ่ม เปรียบเทียบกับชาวไต้หวัน เกาหลีใต้

กลุ่มรายได้	ชาวไทย			ไต้หวัน	เกาหลีใต้
	2519	2524	2529	2529	2529
กลุ่มรายได้สูง (20%)	49.26	51.47	55.63	38.20	42.30
กลุ่มรายได้ปานกลาง (60%)	44.69	43.12	39.82	53.80	38.80
กลุ่มรายได้ต่ำ (20%)	6.05	5.41	4.55	8.00	18.90
รวม	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

ที่มา : วรวิทย์ เจริญเลิศ, 1992: 63

ความร่ำรวยของนายทุน ส่วนใหญ่เป็นผลมาจากการเอารัดเอาเปรียบเกษตรกร ทั้งการกดราคาสินค้าเกษตร การคิดดอกเบี้ยเงินกู้ที่สูงเร็ว (ร้อยละ 5-10 ต่อเดือน) ตลอดจนการกดค่าแรงผู้ใช้แรงงาน ซึ่งส่วนใหญ่มาจากภาคเกษตร และการทำลายทรัพยากรธรรมชาติดังได้กล่าวมาแล้ว นายทุนเหล่านี้ส่วนใหญ่ใช้ทุนและเทคโนโลยีจากต่างประเทศ จะถูกควบคุมจากต่างประเทศไม่ทางตรงก็ทางอ้อม ในขณะที่ภาคเกษตรหรือภาคเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านหรือภาคชนบท เป็นภาคที่ยากจน แต่เป็นส่วนใหญ่และสำคัญที่สุดของประเทศ เป็นภาคที่ส่งวัตถุดิบ สินค้าเกษตร และแรงงาน ให้ภาคการค้าและอุตสาหกรรม (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2542: 5)

การพัฒนาดังกล่าวไม่เป็นธรรมกับคนส่วนใหญ่และไม่ยั่งยืน เมื่อเกิดวิกฤติเศรษฐกิจฟองสบู่แตกในวันที่ 2 กรกฎาคม 2540 เป็นต้นมา ภาคธุรกิจ คือ ภาคการค้า อุตสาหกรรม และการเงิน ล้มละลายอย่างไม่เคยมีมาก่อน หากไม่มีภาคเกษตรหรือภาคเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านช่วยรองรับทั้งในเรื่องของการผลิตอาหาร และรองรับแรงงานที่ตกงานจากภาคธุรกิจ เศรษฐกิจไทยจะล้มละลายไม่เหลืออะไรเลย ดังนั้นเศรษฐกิจชุมชนจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง เป็นเรื่องที่ควรศึกษาวิจัยว่า เศรษฐกิจชุมชนอาจมีกลไกทางเศรษฐกิจในการจัดสรรทรัพยากร ทั้งที่เป็นแรงงานและวัตถุดิบที่มีลักษณะเฉพาะเป็นระบบของตัวเอง สามารถผลิตด้วยตัวเองได้ และมีเส้นทางการพัฒนาที่เป็นตัวของตัวเองที่ไม่เหมือนระบบทุนนิยม และไม่ขึ้นกับระบบทุนนิยม สามารถผลิตเลี้ยงตัวเองได้ ฟุ้งตัวเองได้ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2542: 6) โครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานจึงเกิดขึ้น โครงการนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ผลการวิจัยเรื่องนี้เมื่อนำไปสังเคราะห์กับผลงานวิจัยเศรษฐกิจชุมชนอีก 3 ภาค จะเกิดภาพรวมเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 1.2.1 เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสาน ในช่วงหัวทศวรรษหลังสงครามโลกครั้งที่สอง (พ.ศ. 2488-2544)
- 1.2.2 เพื่อศึกษาศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานในปัจจุบัน

1.3 วิธีวิจัย

ใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพเป็นหลัก ด้วยการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกกับผู้ที่เกี่ยวข้อง ตั้งแต่ผู้เฒ่าผู้แก่ ผู้นำหมู่บ้านทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน อดีตผู้ใหญ่บ้าน อดีตกำนัน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน กรรมการ อบ.ต. ประธานและกรรมการกลุ่มต่างๆ ผู้ใช้แรงงาน และผู้ประกอบการอาชีพต่างๆ ทั้งภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร โดยใช้แบบสัมภาษณ์ (ดังตัวอย่างในภาคผนวก ก.) และการสัมภาษณ์โดยไม่ใช้แบบสัมภาษณ์

ผู้วิจัยได้เข้าไปสังเกตการณ์ในชุมชนหมู่บ้านอีสานเหนือ อีสานกลาง และอีสานใต้ ชุมชนละ 10-15 วัน เพื่อจะได้เห็นและเข้าใจวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้าน และได้เข้าร่วมกิจกรรมบางอย่างกับชาวบ้าน เช่น การค้ายาไร่ข้าวโพด การขนข้าวจากนาแม่เก็บในยุ้งข้าว นอกจากนี้ยังได้ใช้วิธีศึกษาเอกสารต่างๆ ทั้งจากงานวิจัย วิทยานิพนธ์ บทความ และงานเขียนต่างๆ เป็นจำนวนมาก

ผู้วิจัยยังใช้วิธีวิจัยเชิงปริมาณ โดย

(1) ให้ผู้ช่วยนักวิจัย 10-12 คน เก็บข้อมูลจากหัวหน้าครัวเรือนหรือคู่สมรส ตามแบบสอบถามจำนวน 13 หน้า (ดังตัวอย่างในภาคผนวก ข.) ผู้วิจัยและผู้ช่วยนักวิจัยได้ออกไปเก็บข้อมูลเหล่านี้ระหว่างวันที่ 2 พฤษภาคม – 11 ตุลาคม 2544 แล้วนำข้อมูลเหล่านี้มาลงรหัสบันทึกเข้าเครื่องคอมพิวเตอร์ แล้ว print ออกมาเป็นตาราง ผู้วิจัยนำตารางเหล่านี้มาแปลงเป็นภาษาที่อ่านเข้าใจได้ทั่วไป บางตารางต้องมาคำนวณหาค่าเฉลี่ย ร้อยละ ใหม่ เช่น เรื่องรายได้ รายจ่าย แรงงาน

(2) ใช้ข้อมูลเชิงปริมาณ กชช. 2ค. ปี 2537-2542 ของกรมพัฒนาชุมชน (อยู่ในภาคผนวก จ.) โดยเลือกมา 3 ระดับ ระดับหมู่บ้านใช้เฉพาะหมู่บ้านที่ศึกษาเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพรวมกัน 12 หมู่บ้าน ระดับตำบลเลือกเฉพาะตำบลที่มีหมู่บ้านซึ่งผู้วิจัยเลือกศึกษาเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณรวม 12 ตำบล ระดับตำบลนี้กรมพัฒนาชุมชนได้ให้พัฒนากรตำบลเก็บตั้งแต่ปี 2524-2529 เอกสารทั้งหมดกรมพัฒนาชุมชนได้มอบให้หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ระดับจังหวัดเก็บทั้ง 19 จังหวัดของภาคอีสาน โดยจ้างนักคอมพิวเตอร์ของสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น แขนงนับข้อมูล (ด้วยเครื่องคอมพิวเตอร์) จากทุกหมู่บ้านของภาคอีสานมารวมเป็นระดับจังหวัด เฉพาะข้อมูลปี 2537 และ 2542 ทั้งหมด 18 หัวข้อ

(3) ใช้ข้อมูลเชิงปริมาณของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ทั้งข้อมูลด้านประชากร แรงงาน รายได้ รายจ่าย ที่ดิน การใช้สิ่งอำนวยความสะดวก ฯลฯ

(4) ใช้ข้อมูลเชิงปริมาณของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร ในเรื่องพื้นที่ปลูกพืช ผลผลิตต่อไร่ พื้นที่ชลประทาน การถือครอง รายได้ รายจ่ายของเกษตรกร การใช้เทคโนโลยีการเกษตร ฯลฯ

1.4 ขอบเขตของการวิจัยและกลุ่มตัวอย่าง

หน่วยที่ใช้วิเคราะห์ส่วนใหญ่จะใช้หมู่บ้าน แต่มีบางกรณีที่ต้องการให้เห็นภาพรวม จะเสนอเป็นจังหวัดและเป็นภาค

ระยะเวลาที่ศึกษา ประมาณห้าทศวรรษหลังสงครามโลกครั้งที่สอง พ.ศ. 2488 – 15 กรกฎาคม 2545

ข้อมูลเชิงปริมาณเก็บจาก 3 เขต 12 หมู่บ้าน ดังต่อไปนี้

1) อีสานเหนือ เก็บ 2 หมู่บ้าน คือ

1.1) บ้านท่าสะอาดใต้ ตำบลท่าสะอาด อำเภอเซกา จังหวัดหนองคาย มี 205 ครัวเรือน เก็บ 189 ครัวเรือน

1.2) บ้านบัว ตำบลกุดบาก อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร มี 280 ครัวเรือน เก็บ 211 ครัวเรือน

2) อีสานกลาง เก็บ 6 หมู่บ้าน คือ

2.1) บ้านโนนม่วง ตำบลหนองโน อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด มี 118 ครัวเรือน เก็บ 87 ครัวเรือน

2.2) บ้านโนนแดง หมู่ 1 ตำบลลำชี กิ่งอำเภอกุดฉ่องชัย จังหวัดกาฬสินธุ์ มี 111 ครัวเรือน เก็บ 82 ครัวเรือน

2.3) บ้านดอนน้อย ตำบลแพง อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม มี 88 ครัวเรือน เก็บ 74 ครัวเรือน

2.4) บ้านวังสาวบ (รวมบ้านวังกกแก้ว) ตำบลวังสาวบ อำเภอภูพาน จังหวัดขอนแก่น 2 หมู่ รวม 183 ครัวเรือน เก็บ 135 ครัวเรือน

2.5) บ้านท่าแก ตำบลลุ่มน้ำชี อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ มี 253 ครัวเรือน เก็บ 186 ครัวเรือน

2.6) บ้านโนนเปลือย ตำบลตลาดแร้ง อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ 2 หมู่ มี 345 ครัวเรือน เก็บ 255 ครัวเรือน

3) อีสานใต้ เก็บ 4 หมู่บ้าน คือ

3.1) บ้านตระแสง ตำบลตระแสง อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ มี 226 ครัวเรือน เก็บ 167 ครัวเรือน

3.2) บ้านกาเจาะ ตำบลตรึม อำเภอศีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ มี 93 ครัวเรือน เก็บ 72 ครัวเรือน

3.3) บ้านโคกเจริญ ตำบลจันดุม อำเภอพลับพลาชัย จังหวัดบุรีรัมย์ มี 81 ครัวเรือน เก็บ 61 ครัวเรือน

3.4) บ้านอาหวด ตำบลโนนแดง อำเภอไพรบึง จังหวัดศรีสะเกษ มี 74 ครัวเรือน เก็บ 55 ครัวเรือน

รวม 12 หมู่บ้าน มี 2,057 ครัวเรือน เก็บได้ 1,574 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 76.52 ของครัวเรือนทั้งหมด

สำหรับการศึกษาเชิงคุณภาพ เลือกศึกษาเจาะลึก 9 ชุมชน คือ (1) กรณีศึกษาบ้านตระแสง ผู้วิจัยกับ อาจารย์วิลาส โพธิสาร ร่วมกันศึกษา (2) กรณีศึกษาบ้านโนนม่วง ผู้วิจัยกับ คุณชญญรัตน์ โลหะชาติ (3) กรณีศึกษาบ้านดอนน้อย ผู้วิจัยกับ รศ.ดร.บุญยงค์ เกศเทศ ร่วมกันศึกษา (4) กรณี

ศึกษาบ้านท่าสะอาดได้ ผศ.ดร.บัวพันธ์ พรหมพักพิง เป็นผู้ศึกษา (5) กรณีศึกษาบ้านบัว (6) บ้านวังสาวบ (7) บ้านท่าแก (8) บ้านโนนเปลือย และ (9) บ้านโคกเจริญ ผู้วิจัยเป็นผู้ศึกษา โดย 6 กรณีศึกษาแรกได้ตีพิมพ์ผลงานแยกออกไปต่างหาก กรณีศึกษาละ 1 เล่ม โดยได้ทยอยออกมาก่อนหน้านี้ รายงานวิจัยนี้ส่วนหนึ่งจึงมาจากการสังเคราะห์ 9 กรณีศึกษา เอามาเป็นภาพรวมเศรษฐกิจชุมชนของภาคอีสาน

ยิ่งกว่านั้นผู้วิจัยยังได้เข้าไปศึกษากิจกรรมทางเศรษฐกิจที่น่าสนใจในภาคอีสาน เอามาประกอบรายงานในภาพรวมด้วย เช่น การผลิตสมุนไพรเพื่อการค้า บ้านทรัพย์สมบูรณ์ ตำบลห้วยม่วง อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดขอนแก่น วนเกษตร บ้านสว่างโนนสูง ตำบลกุฉินารายณ์ จังหวัดขอนแก่น การปลูกผักปลอดสารพิษ บ้านหนองไหล ตำบลโคกสี จังหวัดขอนแก่น การทำไส้กรอกขาย บ้านชนแดน ตลาดช่องสามหมอ อำเภอกอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ เกษตรผสมผสาน บ้านโคกกลาง อำเภอเมืองพล บ้านฝาง ตำบลโนนเมือง อำเภอหนองเรือ บ้านพรสวรรค์ ตำบลโนนสะอาด อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น เป็นต้น

1.5 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ก. งานวิจัยที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านอีสาน

งานวิจัยในกลุ่มนี้ที่สำคัญมี 7 เล่ม คือ

(1) ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชี ตั้งแต่ พ.ศ. 2475-2528 ของ สุวิทย์ ชีรสอวต, ขอบ ดีสวนโคก และ สุเมธ แก่นมณี เป็นงานวิจัยประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านอีสานเล่มแรกที่ศึกษาตั้งแต่ พ.ศ. 2475 เป็นต้นมา โดยศึกษาในปี 2527-2528 ใช้วิธีศึกษาแบบประวัติศาสตร์ บอกเล่าโดยการสัมภาษณ์ผู้รู้ประวัติ ผู้นำหมู่บ้าน เจ้าของร้านค้า เจ้าของโรงสี เจ้าของรถสองแถว อดีตนายร้อย รวม 309 คน กับยังสัมภาษณ์หัวหน้าครัวเรือนอีก 644 คน จาก 24 หมู่บ้านในลุ่มแม่น้ำชี ข้อค้นพบของงานเล่มนี้คือ ระบบเศรษฐกิจในช่วงก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรก มีลักษณะพอเพียง มีการพึ่งพาตลาดน้อย แต่มีการพึ่งพาในหมู่บ้านและหมู่บ้านใกล้เคียงมาก โดยการแลกเปลี่ยนสิ่งของที่ครัวเรือนของตนขาดแคลนกับหมู่บ้านที่มีสิ่งนั้นมาก ตัวแปรสำคัญที่ทำให้เศรษฐกิจของหมู่บ้านเปลี่ยนไป คือ การสร้าง infrastructure คือ ถนน ระบบชลประทาน และไฟฟ้า ถนนทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงมากที่สุด คือ ทำให้พ่อค้าเงินในหมู่บ้านต้องย้ายออกไปอยู่ในเมือง เพราะไม่อาจผูกขาดการค้าได้อย่างแต่ก่อน ขณะเดียวกันถนนทำให้ชาวบ้านเข้าเมืองมากขึ้น คนในหมู่บ้านสามารถซื้อขายสินค้ากับตลาดสะดวกกว่าเดิม ตัวแปรที่สำคัญอีกตัว คือ การนำพืชพาณิชย์เข้ามาปลูกในหมู่บ้าน คือ ปอ ในทศวรรษ 2500 และมันสำปะหลัง ในทศวรรษ 2510

ทำให้วิถีชีวิตของชาวบ้านเปลี่ยนไป ชาวบ้านลดเลิกการผลิตหลายๆ อย่าง หันไปผลิตข้าว ปอ และมัน ผลที่ตามมาคือ ป่ารอบๆ หมู่บ้านที่เคยเป็นแหล่งอาหารธรรมชาติถูกทำลาย แหล่งน้ำถูกทำลายเพราะการแช่ปอ การตีเหล็ก การต้มเกลือ การปั่นหม้อ เลิกไปเพราะขาดฟัน หันไปซื้อของตลาด การผลิตพืชพาณิชย์ต้องใช้ทุนมาก ใช้เทคโนโลยีมาก ใช้แรงงานมาก จึงเกิดการกู้ยืมเงินจากนายทุน เกิดการจ้างงานแทนการลงแขก ชีวิตของชาวบ้านถูกกำหนดโดยนายทุนและตลาดในและต่างประเทศ

(2) การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำสงคราม ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน ของ สุวิทย์ ชีรสอวต, ขอบ ดิสนนโคก และ สุรัตน์ วรารัตน์ เป็นงานวิจัยประวัติศาสตร์หมู่บ้าน เล่มที่ 2 ทำในปี 2529-2530 โดยใช้วิธีการศึกษาแบบเดียวกับเล่มแรก แต่ลดหมู่บ้านที่ศึกษาเหลือ 4 หมู่บ้าน ในจังหวัดสกลนคร หนองคาย และนครพนม ข้อค้นพบของงานนี้คล้ายกับเล่มแรก มีบางส่วนที่เพิ่มจากเล่มแรก กล่าวคือ ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียง ซึ่งมีความสมดุลระหว่างคนกับธรรมชาติ มาเป็นเศรษฐกิจการตลาด มี 3 ปัจจัย โดย 2 ปัจจัยเหมือนกับงานวิจัยลุ่มแม่น้ำชี ปัจจัยที่เพิ่มขึ้นมาคือ การเพิ่มขึ้นของประชากร ส่วนผลของการเปลี่ยนแปลงที่เพิ่มจากลุ่มแม่น้ำชีก็คือ (1) การนำพืชพาณิชย์ คือ ปอ และมัน เข้ามาปลูก ไม่เพียงแต่ทำให้ป่าถูกทำลายและทำลายแหล่งอาหารเท่านั้น แต่ทำลายปัจจัยสี่ด้วย (2) ทำให้ชาวบ้านมีรายจ่ายสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว เพราะต้องซื้อทั้งสินค้าจำเป็น สินค้าเทคโนโลยีการเกษตร และสินค้าฟุ่มเฟือย เนื่องจากรายได้ไม่แน่นอน สินค้าที่ชาวบ้านขายมักถูกนายทุนกดราคาผลที่ตามมาคือ หนี้สิน (3) ทางออกของชาวบ้านเพื่อหารายได้ให้พอกับรายจ่ายที่สูงขึ้น คือ แรงงานส่วนหนึ่งหันไปหางานทำในเมืองและต่างประเทศ บางส่วนหันไปปลูกกัญชา งานวิจัยนี้ต่อยอดงานวิจัยแรกในเรื่องผลของการเปลี่ยนแปลง คือ ความเป็นอิสระทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านที่เคยมีอยู่ในยุคก่อนมีแผนพัฒนาฯ ได้หมดไปในยุคพืชเศรษฐกิจ

(3) การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำมูล ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน ของ ขอบ ดิสนนโคก, สุวิทย์ ชีรสอวต, เสกสรรค์ ยวงนิษฐ์ และ ชุมพล แนวจำปา วิจัยในปี 2530-2532 ใช้วิธีการศึกษาแบบเดียวกับเล่ม 1 และใช้กลุ่มตัวอย่าง 4 หมู่บ้าน (เท่ากับเล่ม 2) ของจังหวัดบุรีรัมย์ ศรีสะเกษ สุรินทร์ และอุบลราชธานี ผลสรุปของงานวิจัยคล้ายกับงานเล่มแรกและเล่มที่ 2 เกือบทั้งหมด ทั้งๆ ที่พื้นที่แตกต่างกัน ส่วนที่เพิ่มขึ้นจากงาน 2 เล่มแรกก็คือ ผลของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ (ในส่วนที่เพิ่ม) ทำให้คนจนกับคนรวยแตกต่างกันมากในด้านเศรษฐกิจสังคม ทั้งนี้เพราะโอกาสต่างๆ เอื้ออำนวยให้คนรวยมากกว่าคนจน การช่วยเหลือของรัฐในการพัฒนา

พบว่า หมู่บ้านยากจนยังได้รับประโยชน์น้อยกว่าหมู่บ้านปานกลางและหมู่บ้านรวย ไม่ว่าจะเป็นสินเชื่อ ถนน ไฟฟ้า ชลประทาน

(4) **ขบวนการแม่บ้าน** ของ พรพิไล เลิศวิชา วิจัยในปี พ.ศ. 2532 เก็บข้อมูลจาก 58 หมู่บ้าน ในอำเภอเวียงน้อย จังหวัดขอนแก่น โดยการสัมภาษณ์อย่างกว้างขวางทั้งเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณ ซึ่งสัมภาษณ์ชาวบ้านถึง 557 ราย ข้อค้นพบของ พรพิไล หลายส่วนคล้ายกับงาน 3 เล่มแรก จึงขอล่าวเฉพาะส่วนที่เพิ่มจากงาน 3 เล่มแรก คือ [1] พ่อค้าจีนเป็นกลุ่มที่เอาเปรียบชาวบ้านมากที่สุด ทั้งในเรื่องของการกดราคา โก่งต่าชั่ง การขูดรีดดอกเบี้ยเงินกู้ ในขณะที่นายทุนไทยในหมู่บ้านเอาเปรียบน้อยกว่า คือ ไม่โก่งต่าชั่ง ไม่ยึดที่ดินคนที่ค้างส่งเงินกู้ ไม่ขูดรีดดอกเบี้ยทบต้น มีการปล่อยอະล่วยดอกเบี้ยเวลาเกิดฝนแล้ง [2] หลังจากชาวบ้านพากันไปปลูกพืชพาณิชย์ได้พักหนึ่งคือ ปลูกมันสำปะหลัง พบว่า หมู่บ้านที่ปลูกพืชพาณิชย์มากเป็นหนี้มาก สภาพแวดล้อม (ป่า น้ำ ดิน) ถูกทำลายมาก และมีปัญหาสังคมตามมามากกว่าหมู่บ้านที่ปลูกพืชพาณิชย์น้อย [3] เศรษฐกิจแบบทุนนิยมเข้ามาทำลายศักยภาพของหมู่บ้าน ดูเอาผลผลิตของหมู่บ้าน และทิ้งปัญหานี้สินปัญหาทรัพยากรเสื่อมโทรมเอาไว้ [4] ทางออกของชาวบ้านส่วนหนึ่งไปขายแรงงานในเมือง ส่วนที่อยู่ในหมู่บ้านบางส่วนลดพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจเอาไปปลูกข้าว เพราะข้าวแม้ขายไม่ได้หรือราคาไม่ดีก็เอาไว้กินได้ ชาวบ้านบางส่วนนำผลผลิตของตนไปแลกกับหมู่บ้านอื่นอย่างกว้างขวาง ที่สำคัญคือ ใช้น้ำเกลือ พริก ปลาร้า และเส้นไหม แลกกัน และมีบ้านหนึ่ง คือ บ้านตลาด มี พ่อจารย์ทองดี นันทะ ได้เป็นผู้นำชาวบ้านทำเกษตรแบบผสมผสาน โดยมีหลักการว่า “ทำงานทุกอย่างด้วยแรงงานของตนเองและครอบครัว” เปลี่ยนแปลงเกษตรที่ขึ้นต่อตลาด มาเป็นการเกษตรแบบพื้นบ้าน ปลูกข้าว ปลูกผัก เลี้ยงสัตว์ เลี้ยงปลา เพื่อเลี้ยงตนเองและครอบครัว โดยไม่หวังพึ่งพิงตลาดอีกต่อไป นอกจากนี้ยังไม่ใช้สารเคมี แต่ปลูกสมุนไพร รักษาด้วยสมุนไพร และวิธีการรักษาแบบพื้นบ้าน มีผู้ทำเกษตรแบบผสมผสานในบ้านตลาด 53 ครัวเรือน ในปี 2532 (ปี 2528 มี 5 ครัวเรือน)

(5) **นายฮ้อย : พ่อค้าท้องถิ่นอีสานกับบทบาทการค้าขายในอดีต (พ.ศ. 2398-2504)** ของ สุนทร สุรวาทกุล ศึกษาในช่วง พ.ศ. 2529-2534 โดยศึกษาจากเอกสารและสัมภาษณ์จากผู้รู้ ได้ข้อสรุปว่า [1] อาชีพนายฮ้อยเกิดขึ้นเพราะชาวบ้านอีสานต้องการหาเงินไปจ่ายเป็นค่าส่วยหรือรัฐูปการให้กับทางการ [2] คนที่เป็นนายฮ้อยมาจากชาวบ้านที่มีลักษณะเชื้อสาย ก่อหาญ และฉลาด ไม่จำเป็นต้องมาจากครอบครัวที่มีฐานะดี [3] นายฮ้อยที่ค้าขายในภาคอีสานมีทั้งชาวอีสานและคนต่างชาติ เช่น ชาวลาว กูลา จีน ชาวกุลานิยมขายหม้อ เครื่องถม เครื่องเงินทอง สีย้อมผ้า ชาวลาวนานๆ จะเข้ามาซื้อควาย ส่วนเงินค้าขายของป่าและสินค้าสำเร็จรูปจากกรุงเทพฯ แต่นาย

ฮ้อยอีสานมีจำนวนมากที่สุดและค้าขายหลายอย่าง ที่สำคัญมี ค้าหมู วัว ควาย ช้าง เกลือ ข้าว แต่ที่สำคัญที่สุดคือ ค้าวัวควาย โดยมีตลาดอยู่ในภาคกลางเป็นส่วนใหญ่ เนื้อฮ้อยอยู่ที่นครสวรรค์ ได้ฮ้อยอยู่ที่เพชรบุรี และตะวันออกสุดที่ชลบุรี เวลาที่ค้าขายคือ ในฤดูแล้งหลังเกี่ยวข้าว [4] ถ้าไรจากการค้าขายนายฮ้อยมิได้นำไปซื้อสินค้ามาขายในหมู่บ้าน แต่นำมาซื้อที่ดิน ทำให้นายฮ้อยมีฐานะดีและเป็นที่ยอมรับนับถือของชุมชน [5] อาชีพนายฮ้อยแบบเดิมหมดไปเพราะการคมนาคมที่ดีขึ้น (ซึ่งในรายงานนี้กล่าวถึงการเข้ามาของทางรถไฟสายอีสาน ซึ่งเป็นความเข้าใจผิดของผู้วิจัย) ในปัจจุบันเกิดตลาดนัดวัวควายในชนบทอีสานขึ้นแทน มีพ่อค้าจากภาคกลางและภาคอื่นๆ นำรถมาซื้อวัวควายไปขายโรงฆ่าสัตว์ต่างๆ แทน

(6) สภาพเศรษฐกิจของชุมชนบัวใหญ่ พ.ศ. 2474-2506 ของ นิภาพร กุลมาศย์ เป็นวิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยมหาสารคาม ปี 2541 โดยศึกษาจากเอกสารชั้นต้นและชั้นรอง กับใช้วิธีประวัติศาสตร์บอกเล่า ได้ข้อสรุปว่า ชุมชนบัวใหญ่กลายเป็นศูนย์กลางการค้าข้าว ปอ และหมู เพราะเป็นสถานีรถไฟ ทำให้สะดวกในการขนส่งสู่ตลาดกรุงเทพฯ ตั้งแต่เปิดสถานีรถไฟในปี 2374 ประกอบกับการเข้ามาประกอบธุรกิจของพ่อค้าชาวจีน ทำให้การผลิตข้าวและการเลี้ยงหมูที่เคยผลิตเพื่อยังชีพ มาเป็นการผลิตเพื่อการค้า พ่อค้าชาวจีนบางรายค้าข้าวและหมูกับตลาดกรุงเทพฯ มีฉางข้าวและโรงสีตั้งใกล้สถานีรถไฟ ซึ่งมีพ่อค้าชาวจีนและพ่อค้าชาวไทยออกไปรับซื้อข้าว หมู เป็ด ไก่ ทั้งภายในและนอกชุมชน นำมาขายให้พ่อค้าในตลาด มีพ่อค้าท้องถิ่นค้าวัวควายกับภาคกลาง ทำให้เงินตราเข้ามามีบทบาทในวิถีชีวิตราษฎรมากขึ้น หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 นโยบายรัฐบาลในการพัฒนาเศรษฐกิจ ทำให้เศรษฐกิจชุมชนได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับตลาดภายนอกมากขึ้น มีการผลิตปอสู่ตลาด นอกจากนั้นพ่อค้าจีนที่บัวใหญ่ได้ขยายกิจการธุรกิจสู่จังหวัดใกล้เคียง ทำโรงอัดปอที่ชัยภูมิ ขอนแก่น โรงเลื่อยที่ชัยภูมิ ขอนแก่น กาฬสินธุ์ อุดรธานี โรงสีที่ชัยภูมิ ขอนแก่น แต่เมื่อมีการเปิดถนนมิตรภาพช่วงนครราชสีมา-ขอนแก่น ใน พ.ศ. 2506 ทำให้สถานีรถไฟชุมทางบัวใหญ่ลดบทบาทลง เนื่องจากการใช้รถยนต์สะดวกรวดเร็วกว่า ชุมชนที่เคยค้ากับบัวใหญ่ก็หันไปค้ากับชุมชนอื่นที่ถนนผ่าน

(7) การผลิตข้าวในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล ระหว่าง พ.ศ. 2489-2516 เป็นวิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม 2537 ของ ปราณี วรรณปะเก ผลการวิจัยสรุปว่า การผลิตข้าวในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา การผลิตข้าวได้เปลี่ยนจากการผลิตเพื่อบริโภคมาเป็นการผลิตเพื่อขาย เนื่องจากการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา ชาวนาจะเพิ่มผลผลิตข้าวด้วยการขยายพื้นที่เพาะปลูก และนำเทคนิคสมัยใหม่ เช่น พันธุ์ข้าวเกษตร ปุ๋ย ยาปราบศัตรูพืช มาใช้ ที่ดินกลายเป็นสิ่งที่มีราคาสูงขึ้นมาก ชาว

นามีความต้องการกรรมสิทธิ์ที่ดินที่มั่นคง การใช้แรงงานเปลี่ยนมาจ้างแทนการลงแขกมากขึ้น รวมทั้งการใช้เครื่องจักรกลมากขึ้น ทำให้การลงทุนสูงขึ้น แต่การทำนาส่วนใหญ่ก็ยังอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ทำให้ผลผลิตไม่ค่อยแน่นอน เช่นเดียวกับราคาก็ขึ้นลงตามปริมาณการผลิตในประเทศ และราคาตลาดโลก กับนโยบายของรัฐบาล ผลก็คือ ชาวนาส่วนใหญ่เป็นหนี้ ยากจน และอดอยาก ผลที่ตามมาคือ มีชาวนาต้องไปขายแรงงานทั้งในและนอกภาคมากขึ้น และต่อมาได้ไปขายแรงงานถึงในต่างประเทศ

ข. งานวิจัยประวัติศาสตร์หมู่บ้านอีสาน

งานวิจัยประวัติศาสตร์หมู่บ้านอีสานเกิดจากความคิดริเริ่มของ รองศาสตราจารย์ ดร. มรว. อकिन รพีพัฒน์ อดีตผู้อำนวยการสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น มีงานวิจัยดังกล่าวเกิดขึ้น 7 พื้นที่ใน 3 จังหวัด คือ ขอนแก่น อุดรธานี อำนาจเจริญ (ดังรายชื่องานวิจัยและผู้วิจัยในบรรณานุกรม) ในที่นี้จะนำมาวิจารณ์ 2 เล่ม คือ

(1) ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : บ้านจิว ของ สุเกสณี สุภธีระ และ มันทนา สามารถ ศึกษาในปี 2526-27 ใช้วิธีการศึกษาแบบประวัติศาสตร์บอกเล่า และยังใช้แบบสอบถามเชิงปริมาณ สัมภาษณ์ทุกหลังคาเรือน (272 หลังคาเรือน) ข้อสรุปของงานวิจัยนี้คือ [1] การเข้ามาของทางรถไฟทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจของชาวบ้านจิวดีขึ้น เพราะมีรายได้จากการตัดไม้หอม ไม้พิน ส่งการรถไฟ ตัดไม้ส่งโรงเลื่อย เผล่านขายส่งไปทางรถไฟ แต่ก็ทำให้ป่าถูกทำลายอย่างมาก [2] แต่เมื่อมีปอเข้ามาป่าไม้ที่ยังเหลืออยู่บ้างก็หมดไปเลย เพราะถางป่าเอาพื้นที่ไปปลูกปอ จนชาวบ้านพูดกันติดปากว่า “ปอมาป่าแปน” การเลี้ยงควายก็ลดลง เพราะพื้นที่ป่าและที่ทำเลซึ่งเคยเป็นที่เลี้ยงสัตว์ กลายเป็นไร่ปอและไร่มันในเวลาต่อมา [3] การปลูกพืชพาณิชย์ คือ ปอ มีสาเหตุมาจากอุปสงค์ในต่างประเทศ เพราะช่วง พ.ศ. 2500 เกิดความแห้งแล้งในปากีสถาน ซึ่งเป็นผู้ส่งออกปอรายใหญ่ของโลก ทำให้ราคาปอสูงขึ้นมาก เป็นแรงจูงใจให้พ่อค้ามาซื้อปอจากชาวบ้าน [4] การปลูกพืชพาณิชย์ทำให้ชีวิตของชาวบ้านจิวที่เคยต้องพึ่งธรรมชาติเป็นอย่างมาก เปลี่ยนมาพึ่งพิงตลาดและนายทุน การผลิตแบบพอเลี้ยงชีพถูกแทนที่ด้วยการผลิตเพื่อการตลาด ซึ่งต้องมีการลงทุนมาก และคนที่ไม่มีพื้นฐานทางเศรษฐกิจดีก็มีโอกาสในการสะสมทุนมากขึ้น ความแตกต่างทางฐานะเศรษฐกิจยิ่งเด่นชัดขึ้น

(2) ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : บ้านโปโด ของ จุฬพร โชติช่วงนิรันดร์ วิจัยที่จังหวัดอุบลราชธานี แต่ปัจจุบันเป็นจังหวัดอำนาจเจริญ วิจัยในปี 2526-27 ใช้วิธีการศึกษาแบบประวัติศาสตร์บอกเล่าที่ใช้การสัมภาษณ์ข้อมูลเชิงคุณภาพเป็นหลัก กับใช้ข้อมูลเชิงปริมาณด้วย พบว่าสาเหตุต้นตอของความแตกต่างระหว่างชนชั้น คือ การครอบครองที่ดิน ตระกูลที่อพยพมาอยู่ก่อน

จับจองที่ดินไว้มาก เป็นกลุ่มที่มีฐานะดีของหมู่บ้าน คนกลุ่มนี้อีกเหมือนกันที่มีการสะสมทุนโดยการลงทุนในโรงสีข้าว เติมนรถ ร้านค้า และทำให้ความสัมพันธ์ของชาวโปโลที่เคยพึ่งพาในฐานะคนบ้านเดียวกัน กลายเป็นความสัมพันธ์ของนายจ้างลูกจ้าง ความขัดแย้งเริ่มก่อตัวขึ้นจากความรู้สึกของความแตกต่างในเรื่องความรวย-ความจน การที่พืชพาณิชย์เข้ามาคนที่ได้ประโยชน์มากกลับเป็นกลุ่มคนรวย ส่วนคนที่มีฐานะรองลงมาไม่มีโอกาสสะสมทุน เพราะรายได้เมื่อหักค่าใช้จ่ายแล้วเหลือไม่มากนักนำไปบริโภค เช่น ซื้อวิทยุ รถจักรยาน ดัดเสื้อผ้า ซื้อจักรยานยนต์ ฯลฯ ก็หมดไป งานวิจัยนี้ยังพบว่าคนกลุ่มแรกที่นำเทคโนโลยีมาสู่หมู่บ้าน คือ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งมีโอกาสเข้าเมืองและติดต่อกับหน่วยราชการมากกว่าชาวบ้านทั่วไป

ค. งานวิจัยเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ของหมู่บ้านอีสาน

งานวิจัยในกลุ่มนี้มีหลากหลาย (ดังตัวอย่างในรายชื่อในบรรณานุกรม) ในที่นี้จะยกงานที่น่าสนใจ 5 เล่ม คือ

(1) การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม ในชุมชนบ้านเยอบ้านไทยดำ และบ้านไทยลาว : ศึกษาเปรียบเทียบเฉพาะกรณี ของ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ และ คุณฎี กาพอ่อนศรี วิจัยในปี 2528-2529 ใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพโดยวิธีการแบบประวัติศาสตร์บอกเล่าผสมผสานกับสังคมวิทยา และใช้วิธีการเชิงปริมาณด้วย โดยผู้วิจัยลงเก็บข้อมูลในหมู่บ้านของ 3 กลุ่มชาติพันธุ์ คือ กลุ่มไทยเยอในจังหวัดศรีสะเกษ ไทยดำในจังหวัดเลย และไทยลาวในจังหวัดชัยภูมิ เป็นเวลา 1 ปีเต็ม และใช้เวลาตรวจสอบวิเคราะห์ข้อมูลและเขียนรายงานอีก 1 ปี เป็นงานวิจัยที่คล้ายกับประวัติศาสตร์หมู่บ้าน แต่มีกรอบการวิจัยที่ชัดเจนว่าจะศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้าน ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ การเปลี่ยนแปลงและผลของการเปลี่ยนแปลง มีแบบสอบถามเชิงปริมาณ และแนวทางการสัมภาษณ์เชิงคุณภาพเหมือนกันทั้ง 3 หมู่บ้าน ผลการวิจัยสรุปอย่างสั้นที่สุด คือ [1] การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของชุมชนทั้งสามแห่งคล้ายคลึงกันในเรื่องอาชีพ การแลกเปลี่ยนแรงงานที่มีน้อยลงอย่างมาก และวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจได้เปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ เป็นระบบเศรษฐกิจแบบเงินสด โดยอัตราการเปลี่ยนแปลงในเรื่องการลงทุนมีมากในชุมชนไทยลาวมากกว่าชุมชนไทยเยอและไทยดำ [2] ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ คือ ปัจจัยทางนิเวศวิทยา ปัจจัยทางด้านชาติพันธุ์ และปัจจัยทางด้านบุคลิกภาพ ปัจจัยดังกล่าวมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจคล้ายคลึงกันทั้งสามชุมชนในอัตราที่เร็วกว่าการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง สังคม และวัฒนธรรม [3] ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่คล้ายคลึงกันของทั้งสามชุมชน ได้แก่ การใช้เทคโนโลยีใหม่ๆ ด้านการเกษตร การมีหนี้สินมากขึ้น ผลกระทบของ

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจแต่ละชุมชนมีมากกว่าผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง สังคม และวัฒนธรรม

(2) **ประสบการณ์และผลกระทบของการพัฒนาชนบทและศักยภาพชุมชนในภาคอีสาน** ของ มงคล ด้านธานินทร์ และคณะ วิจัยในปี 2532-2533 โดยใช้เทคนิคการวิจัยเชิงคุณภาพเป็นหลัก และใช้การวิจัยเชิงปริมาณสนับสนุน คณะวิจัยเป็นอาจารย์และนักวิจัย 3 คณะของมหาวิทยาลัยขอนแก่น โดยส่งนักวิจัยไปประจำใน 6 พื้นที่ 3 พื้นที่ (3 หมู่บ้าน) ใน จ.สุรินทร์ อีก 3 พื้นที่ในอีก 3 จังหวัด คือ นครราชสีมา ร้อยเอ็ด ขอนแก่น ผลการวิจัยสรุปว่า พัฒนาการของหมู่บ้านมี 3 ยุค คือ ยุคก่อตั้งถิ่นฐาน (เริ่มก่อตั้งหมู่บ้าน-พ.ศ. 2499) ยุคทุนพัฒนา (พ.ศ. 2500-2519) ยุคแสวงหาทางออก (พ.ศ. 2520-32) ในยุคก่อตั้งถิ่นฐานนั้น พื้นดิน ป่า และแหล่งน้ำ เป็นแหล่งสำคัญในการได้มาซึ่งปัจจัยสี่ที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต ส่วนการดำรงอยู่ในสังคมก็โดยอาศัยความร่วมมือระหว่างกลุ่มเครือญาติและเพื่อนบ้านในชุมชน ปฏิสัมพันธ์ของผู้คนในชุมชนนั้นมีทั้งที่เกิดความร่วมมือและความขัดแย้งคละคล้ากันไป ซึ่งเป็นธรรมชาติของสังคม เมื่อรถไฟเข้ามามีการขยายพื้นที่ปลูกข้าวของชาวบ้านเป็นจำนวนมากก็เกิดขึ้น ตามมาด้วยการปลูกปอ ทำให้พื้นที่ป่าลดลง ความสัมพันธ์กับรัฐและพ่อค้าเป็นไปในแนวดิ่ง คือ เอาเปรียบชุมชน โดยรัฐเก็บค่ารัชชูปการ ศึกษาพลี การเกณฑ์แรงงาน เกณฑ์ทหาร พ่อค้าก็เอากำไรจากการค้าขายและเอาดอกเบี้ยจากการให้ชาวบ้านกู้เงิน ในยุคทุนนิยมซึ่งเข้ามาเต็มตัวในช่วง พ.ศ. 2500-19 บทบาทของทุนนิยมและรัฐเข้ามาอย่างเต็มที่ การดำเนินชีวิตอย่างเรียบง่าย การผลิตเพื่อพอกินพอใช้ได้เปลี่ยนไปสู่การหาเงินเพื่อนำมาใช้จ่ายซื้อสินค้าและบริการจากภายนอก มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกอย่างไม่เคยมีมาก่อน ทั้งข้าวและพืชไร่ มีการนำเทคโนโลยีการเกษตรมาใช้อย่างมากเพื่อผลิตให้ได้มากที่สุด แต่ราคาผลผลิตมักตกต่ำ และการถูกเอารัดเอาเปรียบจากพ่อค้า ประกอบกับในช่วงดังกล่าวเกิดปัญหาฝนแล้งติดต่อกันหลายปี ทำให้ศักยภาพของหมู่บ้านตกต่ำลงกว่ายุคแรกมาก รายได้ไม่พอรายจ่าย ผลผลิตไม่พอบริโภค ชาวบ้านได้หาทางออกด้วยการไปเป็นโจรก็มี ขอทานก็มี และขายแรงงานต่างภาคเป็นจำนวนมาก ในช่วงดังกล่าวแม้รัฐจะทุ่มงบประมาณสร้างถนนเป็นจำนวนมากเพื่อปราบคอมมิวนิสต์ และช่วยลดต้นทุนในการขนส่งสินค้า แต่กลับทำให้ชาวบ้านเป็นหนี้มากขึ้น ในยุคที่สามคือ ยุคแสวงหาทางออก ปัญหาที่เกิดขึ้นในยุคที่ 2 ขกตกทอดมาถึงยุคที่ 3 ทางออกของชุมชนทั้ง 6 แห่ง อาจแบ่งได้เป็น 2 ทาง ทางหนึ่งออกไปทำงานต่างถิ่น (รายได้ร้อยละ 10-43 มาจากการออกไปขายแรงงานต่างถิ่น) ทางออกที่ 2 คือ การรวมตัวกันตั้งองค์กรชุมชน โดยการไปศึกษาดูงานจากองค์กรหรือบุคคลที่ประสบความสำเร็จในการแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจมาแล้ว องค์กรหรือกลุ่มที่ชาวบ้านตั้งขึ้นมามีหลากหลาย เช่น สหบาลข้าว ธนาคารข้าว กลุ่มออมทรัพย์ ศูนย์สาธิตการ

ตลาด กลุ่มธนาคารวัว-ควาย กลุ่มเกษตรผสมผสาน กลุ่มน้ำบาดาล กลุ่มทอผ้า กลุ่มช่างไม้ เป็นต้น การรวมกลุ่มดังกล่าวทำให้ศักยภาพของชุมชนกลับคืนมาในระดับหนึ่ง

(3) **แบบแผนทางเศรษฐกิจของสังคมชาวนาในชนบทอีสาน : ศึกษากรณีบ้านกุดขอนแก่น อำเภอท่าคันโท จังหวัดกาฬสินธุ์** ปริญญาโทศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ของ ประมวล กานต์รังสรรค์ เสนอต่อ มศว. มหาสารคาม ในปี 2531 ข้อสรุปของงานวิจัยนี้ส่วนหนึ่งเหมือนกับงานในข้อ (1) ก. และ (1), (2) ข. แต่ส่วนที่เพิ่มมาก็คือ เมื่อชุมชนรับระบบทุนนิยมเข้ามาแบบแผนทางเศรษฐกิจได้เปลี่ยนไป คือ ในส่วนของการผลิตเพื่อยังชีพ ได้แก่ การผลิตข้าว การเลี้ยงสัตว์ และหัตถกรรม ยังคงใช้กรรมวิธีการผลิตแบบเดิมอยู่มาก แต่ไม่ใช่แบบเดิมทั้งหมด และก็มีใช้แบบใหม่ทั้งหมด ในส่วนการผลิตเพื่อขาย ได้แก่ การผลิตมันสำปะหลัง อ้อย ปอ ข้าวโพด กรรมวิธีการผลิตเป็นแบบใหม่ คือ ใช้เทคโนโลยีแบบใหม่ พึ่งพาปัจจัยการผลิต เช่น ทุน แรงงาน มาก พึ่งพาดตลาดอย่างเต็มที่ ทำให้ชาวนาไม่มีอำนาจต่อรอง ส่วนแบบแผนการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจก็มี 2 แบบ คือ แบบแรกการแลกเปลี่ยนแบบชาวนาลดลงมาก ยังเหลือเฉพาะในหมู่เครือญาติ หมู่บ้านที่คุ้นเคยและเป็นเครือญาติกัน การแลกเปลี่ยนแบบนี้ตั้งอยู่บนรากฐานของคุณธรรม การพึ่งพาช่วยเหลือกันอีกแบบแผนหนึ่ง คือ การแลกเปลี่ยนแบบทุนนิยม คือ การใช้เงินตรา ซึ่งทุกคนมุ่งจะได้รับผลประโยชน์มากที่สุด แบบแผนนี้ปัจจุบันกำลังขยายไปในชนบทอย่างกว้างขวาง

(4) **การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ของหมู่บ้านอีสานเหนือและอีสานกลาง ก่อนและหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ** ของ สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบิตสวนโคก วิจัยในปี 2528-2536 โดยใช้วิธีศึกษาแบบประวัติศาสตร์บอกเล่า และใช้วิธีเชิงปริมาณด้วย ผลการวิจัยคล้ายกับงานใน ก. และ ข. แต่ส่วนที่เพิ่มขึ้นก็คือ [1] การตั้งถิ่นฐาน พบว่า มีการอพยพจากชุมชนที่ประชากรหนาแน่นมากและพื้นที่ราบ ไปสู่พื้นที่ที่มีประชากรเบาบางและพื้นที่สูง ส่วนมากอพยพจากอีสานกลางไปสู่อีสานเหนือ [2] ชาวนาก่อนมีแผนพัฒนาฯ ทั้งอีสานเหนือและกลางมีความคล้ายคลึงกัน คือ พึ่งตนเอง พึ่งธรรมชาติ และพึ่งสิ่งเหนือธรรมชาติ มิได้พึ่งรัฐและนายทุน รัฐมีแต่ชุดรีดผลประโยชน์และพยายามครอบงำชุมชน จนชุมชนหนึ่งที่ศึกษาเกิดการต่อต้านการเก็บภาษีที่ดิน กฎหมายป่าไม้ และการเรียนหนังสือแบบภาคกลาง จนกลายเป็นกบฏ ไสยา พลตรี ในปี 2483 [3] การเปลี่ยนแปลงหลังมีแผนพัฒนาฯ ทำให้เกษตรกรส่วนใหญ่ล้มเหลวในอาชีพเกษตรกรรม เป็นหนี้มากขึ้นเรื่อยๆ จนต้องหันไปทำอาชีพนอกเกษตรมากขึ้นเรื่อยๆ [4] ด้านสังคมวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงช้า ชาวนายังพูดภาษาถิ่น ยังเคารพผู้อาวุโส นับถือผี กรรมเก่า นรก สวรรค์ แต่ปัญหาสังคมในชุมชนมากขึ้นกว่าเดิม

(5) **ทางเลือกและศักยภาพชาวอีสาน** เป็นเอกสารรวบรวมงานวิจัยที่สถานีวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น จัดทำขึ้น โดยมี ธนะจักร เย็นบำรุง เป็นบรรณาธิการ เพื่อเสนอต่อที่สัมมนาวิชาการ เมื่อวันที่ 5-6 กันยายน 2539 มีบทความที่สรุปจากงานวิจัย 24 เรื่อง มีความหลากหลายมาก คือ สถานภาพอีสานศึกษา 5 เรื่อง พัฒนาการขององค์กรชุมชน 4 เรื่อง ทางเลือกอาชีพ 4 เรื่อง การบริหารและจัดการทรัพยากรธรรมชาติ 4 เรื่อง ผู้หญิงกับการเปลี่ยนแปลง 6 เรื่อง และสินเชื่อบุคคล 1 เรื่อง ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างจากงานวิจัย 3 เรื่อง คือ

[1] **เรื่อง จักรภาพ 6 ปรากฏการณ์ทางการเมืองอีสาน : จากกบฏผีบุญถึง สกย.อ. ของ นลินี ตันฐานนิตย์** ซึ่งพบว่า การถูกรัฐเก็บภาษีอย่างหนักและวิกฤติทางเศรษฐกิจของสังคม ประกอบกับการสูญเสียอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของผู้ปกครอง ทำให้เกิดกบฏผีบุญ ซึ่งจบลงด้วยการถูกปราบปรามจากรัฐบาลกลางอย่างรุนแรง ปี 2476 ชาวบ้านจึงได้มีโอกาสแสดงความคิดเห็นทางการเมืองได้เป็นครั้งแรก นักการเมือง (ส.ส.) รุ่นแรกของอีสาน ได้แสดงบทบาทในการปกป้องผลประโยชน์ของประชาชนได้เป็นอย่างดี เมื่อการเมืองเข้าสู่ยุคเผด็จการทหาร สมัย จอมพล ป. พิบูลสงคราม ต่อมาถึง จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และ จอมพลถนอม กิตติขจร นักการเมืองอีสานที่เป็นฝ่ายค้านของรัฐบาลก็ถูกปราบปราม โดยโยนข้อหาว่าเป็นพวกคอมมิวนิสต์ ชาวอีสานส่วนหนึ่งจึงโดดเข้าไปร่วมกับ พ.ค.ท. (พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย) อยู่ 2 ทศวรรษ แต่ในที่สุดก็ไปด้วยกันไม่ได้ จึงกลับมาต่อสู้ด้วยสันติวิธีอีก ประกอบกับความล้มเหลวของการเข้าร่วมในระบบเศรษฐกิจทุนนิยม ชาวนาอีสานส่วนหนึ่งจึงหันกลับไปหาวิถีชีวิตแบบดั้งเดิม คือ เศรษฐกิจแบบพอเพียง และมีการตั้งองค์กรต่างๆ มากมายเพื่อต่อกรกับรัฐ โดยมี สกย.อ. เป็นองค์กรสำคัญ ถึงแม้ชาวนาอีสานจะเปลี่ยนแปลงรูปแบบการต่อสู้มาหลายรูปแบบ แต่สิ่งหนึ่งที่ไม่เคยเปลี่ยนแปลง คืออุดมการณ์ที่รักษาความเป็นอิสระทางเศรษฐกิจ-สังคม

[2] **“จากโรงงานสู่หมู่บ้าน – จากหมู่บ้านสู่โรงงาน : การศึกษาระบบการรับช่วงการผลิตระหว่างโรงงานกับหมู่บ้านในอุตสาหกรรมแหวน จังหวัดขอนแก่น”** ของ มณีมัย ทองอยู่ ชี้ให้เห็นว่า ชาวอีสานมีศักยภาพในการปรับตัวสูงมาก ทางนายทุนก็มีการปรับตัวเพื่อความอยู่รอด โดยการแสวงหาถิ่นที่แรงงานถูกที่สุด เพื่อลดต้นทุนการผลิต ด้วยการนำอวนที่ทอแล้วแต่ไม่สมบูรณ์ไปให้ชาวบ้าน (แม่บ้าน เด็ก คนชรา) ตรวจสอบและซ่อมให้สมบูรณ์ แต่ปัจจุบันนายทุนข้ามชาติเหล่านี้เริ่มเคลื่อนย้ายงานดังกล่าวจากภาคอีสานไปสู่จีนและเวียดนาม ซึ่งมีค่าแรงที่ต่ำกว่า

[3] “ความขัดแย้งและการจัดการพื้นที่ป่าสาธารณประโยชน์” ของ ประสิทธิ์ ประครองศรี
ชี้ให้เห็นศักยภาพของชุมชนในการรักษาและใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ปัจจัยที่ทำให้ชุมชนรักษาป่า
สาธารณประโยชน์เอาไว้ได้ เพราะ (1) ความเข้มแข็งของผู้นำและคณะกรรมการหมู่บ้าน ซึ่งเห็น
แก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตน (2) คณะกรรมการหมู่บ้านได้ร่วมกันออกกฎ
ระเบียบเพื่อป้องกันการบุกรุกทำลายป่า มีการลงโทษผู้ฝ่าฝืนอย่างจริงจัง (3) มีหลักเขตถาวรที่ชัดเจน
มีแนวรั้วและป้ายบอก (4) มีการอพยพของคนในชุมชนเข้าไปหางานในเมืองมากขึ้น
ประกอบกับชาวบ้านหันไปใช้ไฟฟ้าและแก๊สหุงต้ม (ซึ่งถูกกว่าใช้ถ่านราว 50%) มากขึ้น (5) ความ
เกรงกลัวต่ออิทธิฤทธิ์ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านเชื่อถือ โดยเฉพาะเจ้าปู่ในคอนปู่ตา (6) ความ
จำเป็นของชุมชนที่ต้องรักษาป่าเอาไว้เป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติ ดันน้ำ สถานที่ประกอบพิธี
กรรมตามประเพณี และป่าทำเลเลี้ยงสัตว์ (7) มีกฎหมายที่ดิน ม.8-9 ที่กำหนดโทษผู้บุกรุกที่
สาธารณะ

บทที่ 2

ภูมิศาสตร์อีสาน ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

2.1 อิทธิพลของสภาพภูมิศาสตร์อีสานต่อเศรษฐกิจ

2.1.1 ที่ตั้ง ขนาด และรูปร่าง

ภาคอีสานตั้งอยู่ในบริเวณตอนกลางของคาบสมุทรอินโดจีน ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย อยู่ในเขตร้อนของซีกโลกเหนือ

ขนาดของภาคอีสาน 168,854 ตารางกิโลเมตร หรือ 1 ใน 3 ของพื้นที่ประเทศไทย และมีประชากร 21,379,428 คน (2542) หรือประมาณ 1 ใน 3 เป็นภาคที่ใหญ่ที่สุดและมีประชากรมากที่สุด จึงมีความสำคัญทางเศรษฐกิจ เพราะเป็นทั้งแรงงานผลิตและผู้บริโภคกลุ่มใหญ่ที่สุด ขณะเดียวกันก็มีพื้นที่ปลูกข้าวและผลิตข้าวมากที่สุดของประเทศด้วย ภาคอีสานมี 19 จังหวัด คือ จังหวัดกาฬสินธุ์ ขอนแก่น ชัยภูมิ นครพนม นครราชสีมา บุรีรัมย์ มหาสารคาม มุกดาหาร ยโสธร ร้อยเอ็ด เลย ศรีสะเกษ สกลนคร สุรินทร์ หนองคาย หนองบัวลำภู อุดรธานี อุบลราชธานี และอำนาจเจริญ

รูปร่างของภาคอีสานคล้ายรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ในทางภูมิศาสตร์การเมืองถือว่าเป็นดินแดนที่มีรูปร่างสมบูรณ์แบบ กระตักรัด เป็นผลดีต่อความมั่นคงในด้านการปกครองและง่ายต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ ถ้าทางวงเวียนรัศมีประมาณ 297.5 กม. โดยปักขวงเวียนที่จังหวัดมหาสารคาม จะครอบคลุมพื้นที่ทั้งภาค (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2540: 2)

2.1.2 ทิวเขาที่สำคัญของภาคอีสาน

ภาคอีสานมีภูเขาล้อมทุกด้าน ซึ่งมีผลเสียในทางเศรษฐกิจ เพราะภูเขาเหล่านี้กั้นเหมฝนและความชื้นที่มากับลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ และลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ

ทิวเขาที่สำคัญ คือ ทิวเขาภูพาน ที่ทอดยาวตั้งแต่ปากแม่น้ำมูลขึ้นไปทางเหนือริมแม่น้ำโขง ไปทางอำเภอนิคมน้ำอ้อย อำเภอกำชะอี อำเภอดงหลวง จังหวัดมุกดาหาร ครอบคลุมพื้นที่บางส่วนของจังหวัดมุกดาหาร นครพนม สกลนคร กาฬสินธุ์ ขอนแก่น และอุดรธานี โดยไปสิ้นสุดที่อำเภอส่องดาว จังหวัดสกลนคร และอำเภอไชยวาน จังหวัดอุดรธานี ทิวเขาภูพานเป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำสงคราม น้ำอูน น้ำยาม น้ำคำ น้ำพุง ซึ่งไหลไปทางเหนือ และภูพานยังให้กำเนิดลำปาว ลำน้ำยัง ลำเซบาย ลำเซบก ซึ่งไหลลงไปทางใต้

แผนที่ 2.1 ภูเขาที่สำคัญของภาคอีสาน

ที่มา : ประสิทธิ์ คุญรัตน์, 2530: 128

ทิวเขาทางตะวันตกเป็นทิวเขาที่ใหญ่ที่สุด และกินพื้นที่มากที่สุด มีทิวเขาเพชรบูรณ์ซึ่งมี ยอดที่สูงที่สุด คือ ภูแฝงม้า สูง 1,746 เมตร ทิวเขาเพชรบูรณ์จะทอดจากเหนือลงมาทางใต้ มี 3 แนว แนวตะวันตกสุดเป็นเส้นแบ่งระหว่างภาคอีสานกับภาคเหนือและภาคกลาง เป็นต้นกำเนิด ของแม่น้ำป่าสักและน้ำชี แม่น้ำเหือง แม่น้ำเลย แม่น้ำโขง แม่น้ำพรม แม่น้ำพอง ส่วนแนวเขาดอน กลางกำเนิดแม่น้ำโขงและแม่น้ำโสม ไหลลงแม่น้ำโขง แนวเขาภูพานน้อยกำเนิดห้วยพะเนียง สาขาของแม่น้ำพอง แม่น้ำห้วยหลวงที่ไหลลงแม่น้ำโขง ทิวเขาสำคัญทางตะวันตกที่สำคัญทางใต้ คือ ทิวเขาพญาเย็น ตั้งแต่ช่องเทพสถิตย์ อำเภอเทพสถิตย์ จังหวัดชัยภูมิ กินพื้นที่เขตอุทยานเขา ใหญ่ เขาวงในเขตอุทยานทับลานจดทิวเขาสันกำแพง

ทิวเขาสำคัญทางทิศใต้มี 2 ทิวเขา คือ ทิวเขาสันกำแพง และทิวเขาพนมดงรัก ซึ่งกำเนิด สาขาของแม่น้ำมูลมากมาย เช่น ลำตะคอง ลำพระเพลิง ลำปลายมาศ ลำทะเมนชัย ลำชี ห้วยทับ ทัน ห้วยสำราญ ห้วยขยุง ลำโดมใหญ่ ลำโดมน้อย เป็นต้น (ประสิทธิ์ คุญรัตน์, 2530: 127-138)

พื้นที่บริเวณทิวเขาสำคัญที่กล่าวมาแล้ว เป็นพื้นที่ที่ปกคลุมด้วยป่าเขา จึงมีผู้ตั้งถิ่นฐาน น้อยที่สุด เพิ่งมีผู้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเมื่อประมาณ 3-4 ศตวรรษที่ผ่านมา เมื่อพื้นที่ราบถูกบุกรุก เป็นที่ทำกินและที่อยู่อาศัยหมดแล้ว ปัจจุบันพื้นที่เชิงเขาของทิวเขาดังกล่าวเป็นพื้นที่ปลูกพืชไร่ โดยเฉพาะข้าวโพดเลี้ยงสัตว์และมันสำปะหลัง (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ดารารัตน์ เมตดาริกานนท์, 2541: 78-81)

2.1.3 แม่น้ำที่สำคัญของภาคอีสาน

แม่น้ำสายหลักของภาคอีสานมี 4 สาย คือ

แม่น้ำมูล เป็นแม่น้ำหลักของอีสานใต้ ยาว 641 กิโลเมตร ไหลผ่านจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด ศรีสะเกษ ไปลงแม่น้ำโขงที่อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี สาขา สำคัญของแม่น้ำมูล คือ แม่น้ำชี ลำชี ลำโดมน้อย ลำปลายมาศ ลำลับพลา ลำเสียว ลำตะคอง ลำ พระเพลิง ลำสะเทต เป็นต้น ลุ่มแม่น้ำมูลเป็นที่ราบที่กว้างใหญ่ที่สุดของภาคอีสาน กินพื้นที่ 70,100 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณร้อยละ 41.5 ของพื้นที่ภาค เป็นเขตที่ปลูกข้าวมากที่สุดของ ประเทศ และเป็นแหล่งผลิตข้าวหอมมะลิที่มากที่สุดและคุณภาพดีที่สุดในโลก

แม่น้ำชี เป็นแม่น้ำสายหลักในอีสานกลาง ยาว 741 กิโลเมตร ต้นน้ำเกิดจากเขายอดชี (สูง 1,154 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง) เขาอุ้มนาง (1,310 เมตร) และเขาเขียว (1,217 เมตร) สาขาสำคัญของแม่น้ำชี คือ แม่น้ำพรม แม่น้ำโขง แม่น้ำพอง แม่น้ำปาว และน้ำยัง ลุ่มแม่น้ำชี

ครอบคลุมพื้นที่ 55,100 ตารางกิโลเมตร ไหลผ่านจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม กาฬสินธุ์ ยโสธร และไปบรรจบกับแม่น้ำมูลที่จังหวัดอุบลราชธานี

แม่น้ำสงคราม เป็นแม่น้ำสายหลักของอีสานเหนือ ต้นน้ำเกิดจากภูผาเหล็ก ภูผาหัก และ ภูเพลิน ของเทือกเขาภูพาน ในเขตอำเภอส่องดาว ผ่านจังหวัดสกลนคร อุดรธานี หนองคาย นครพนม ไปลงแม่น้ำโขงที่อำเภอท่าอุเทน มีความยาว 420 กิโลเมตร พื้นที่ลุ่มน้ำ 20,411 ตารางกิโลเมตร สาขาที่สำคัญคือ น้ำยาม และน้ำอูน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2540: 5-6)

แม่น้ำโขง ไหลผ่านภาคอีสาน 850 กิโลเมตร เป็นแม่น้ำใหญ่ที่สุดในภาค มีความยาว 4,590 กิโลเมตร เป็นแม่น้ำนานาชาติที่สำคัญ 1 ใน 10 ของโลก แม่น้ำมูลและแม่น้ำสงครามล้วนแต่ไหลลงแม่น้ำโขง รวมทั้งแม่น้ำอื่นๆ ของอีสานเหนือ เช่น แม่น้ำหมัน แม่น้ำเหือง แม่น้ำเลย น้ำโสม น้ำโมง น้ำสวย ห้วยหลวง น้ำคำ ห้วยมุก ห้วยบังอี ล้วนแต่ไหลลงแม่น้ำโขงทั้งสิ้น แต่การใช้แม่น้ำโขงไม่สะดวกนัก เพราะไทยทำสัญญาที่เสียเปรียบกับฝรั่งเศส ที่ยอมรับว่าเกาะเกือบทุกเกาะเป็นของฝรั่งเศส (ยกเว้น 6 เกาะ) ทำให้ไทยไม่สะดวกในการเดินเรือ การจับปลา และการเพาะปลูกบนเกาะในแม่น้ำโขง ซึ่งมีเป็นพันเกาะ ซึ่งลาวสืบทอดจากฝรั่งเศส

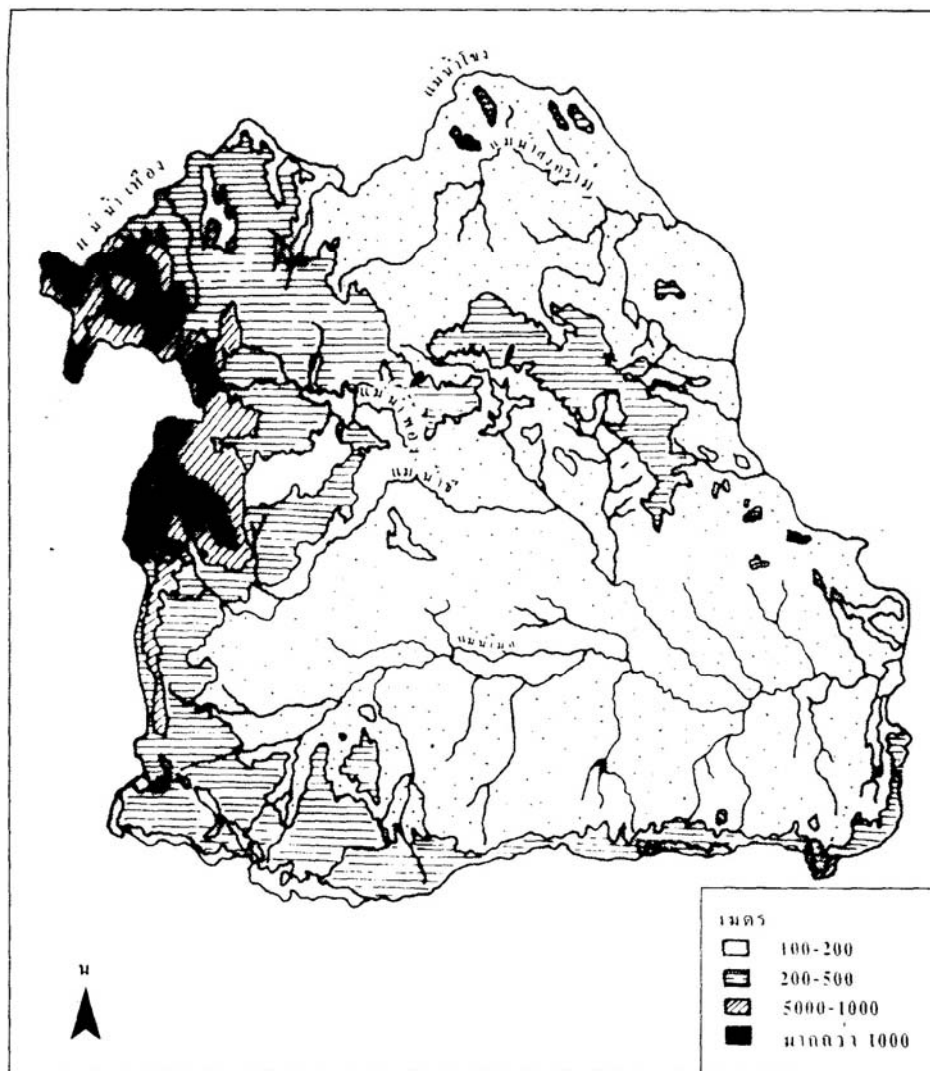
2.1.4 ลักษณะภูมิประเทศ-ภูมิอากาศ

หากแบ่งหยาบๆ ภาคอีสานแบ่งได้ 2 ส่วน คือ ทางใต้ภูพานลงมา เรียกว่า แอ่งโคราช ประกอบด้วย ลุ่มน้ำชีกับลุ่มน้ำมูล ทางเหนือภูพาน เรียกว่า แอ่งสกลนคร ซึ่งได้รับน้ำฝนมากกว่า แอ่งโคราช คือ 1,600-1,800 มม.ต่อปี โดยเฉพาะอำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย ปริมาณน้ำฝน 2,876.4 มม./ปี เพราะทางเหนือทิวเขาภูพานได้รับฝนจากมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ และกักเก็บ และความชื้นเอาไว้ จึงเหลือมาตกในแอ่งโคราชน้อย ต่ำกว่า 1,400 มม. โดยเฉพาะในพื้นที่ ขอนแก่น นครราชสีมา ชัยภูมิ เป็นพื้นที่ฝนน้อยที่สุดของภาค (ต่ำกว่า 1,200 มม.)

ลักษณะภูมิศาสตร์ที่มีผลต่อเศรษฐกิจหรือการทำมาหากินนอกจากที่กล่าวมาแล้ว ยังมีอีก 3 ประการ คือ

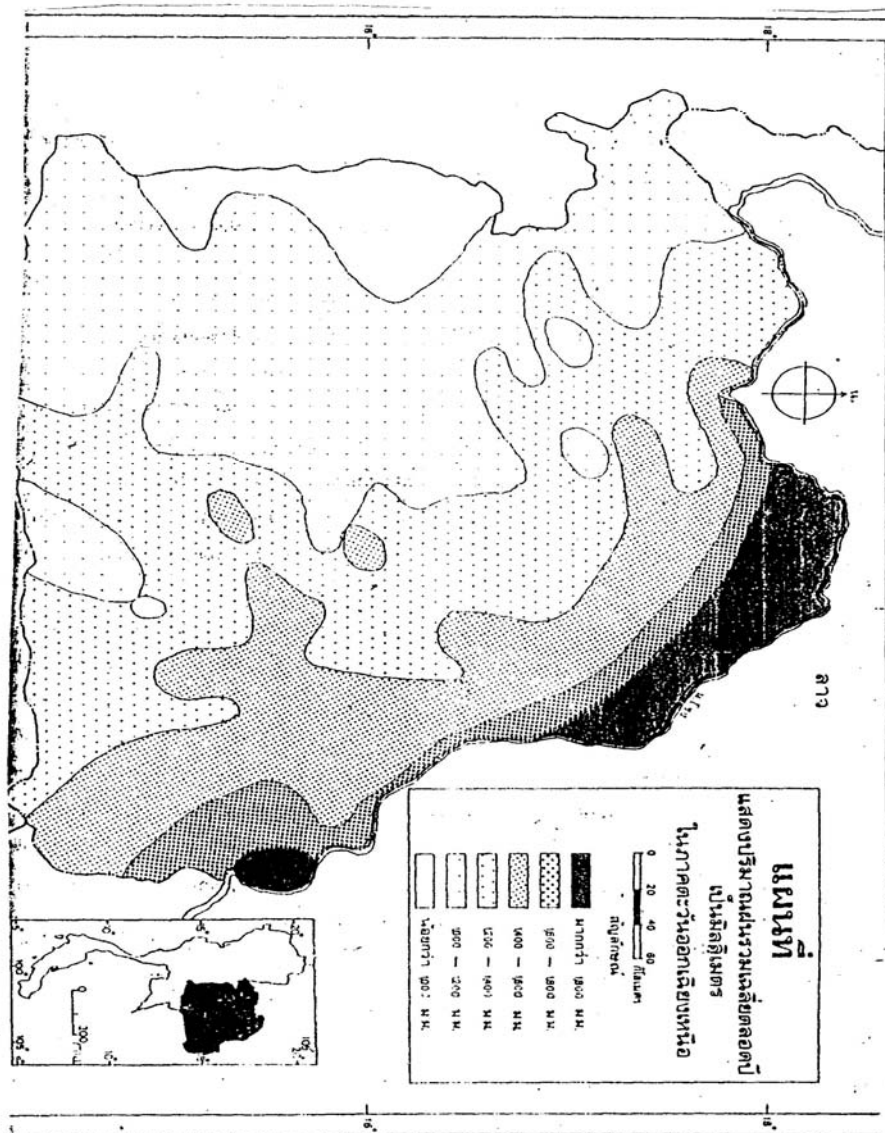
1) พื้นที่ส่วนใหญ่ของภาคอีสาน เป็นที่ราบลานตะพักลุ่มน้ำ (River terraces) ซึ่งยังแบ่งได้อีก 3 ระดับ คือ

(1) ที่ราบลานตะพักลุ่มน้ำชั้นต่ำ (Low terrace plains) พบ 2 ฟากแม่น้ำมูล ชี สงคราม แม่น้ำโขง และแม่น้ำเลย ความสูงจากระดับน้ำทะเล 125-175 เมตร ดินชั้นบนมีส่วนประกอบของ sand : silt : clay ร้อยละ 43 : 35 : 22 เรียกเนื้อดินว่า loam เป็นเขตปลูกข้าวที่สำคัญที่สุดของภาค

แผนที่ 2.2 ลักษณะภูมิประเทศของภาคอีสาน

ที่มา : ประสิทธิ์ คุญรัตน์, 2530: 121

แผนที่ 2.3 ปริมาณฝนรวมเฉลี่ยตลอดปีเป็นมิลลิเมตร ในภาคอีสาน
ที่มา : ประสิทธิ์ คุญรัตน์, 2530: 203

(2) ที่ราบลานตะพักลุ่มน้ำชั้นกลาง (Middle terrace) อยู่ถัดจากที่ราบลานตะพักลุ่มน้ำชั้นต่ำออกมา เป็นลูกคลื่นความสูงประมาณ 160-190 เมตร

(3) ที่ราบลานตะพักลุ่มน้ำชั้นสูง (High terrace) ส่วนมากมีระดับสูงกว่า 200 เมตร สภาพดินของ (2) และ (3) ดินชั้นบนมีส่วนประกอบ sand : silt : clay ร้อยละ 66 : 22 : 12 เรียกเนื้อดินว่า Sand loam เนื่องจากเป็นทรายส่วนมาก คุณภาพดินต่ำ ไม่เหมาะกับการทำนา พื้นที่ส่วนใหญ่ของ (3) จึงเป็นแหล่งปลูกพืชไร่ที่สำคัญของภาค ทั้งข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ มันสำปะหลัง และอ้อย

พื้นที่ภาคอีสานที่เหลือนี้อาจประกอบด้วย ที่ราบบึงทาม ซึ่งอยู่ริมแม่น้ำ ส่วนประกอบของดินชั้นบน sand : silt : clay ร้อยละ 30 : 37 : 33 ดินดี แต่มีปัญหาซึ่งจะกล่าวต่อไป

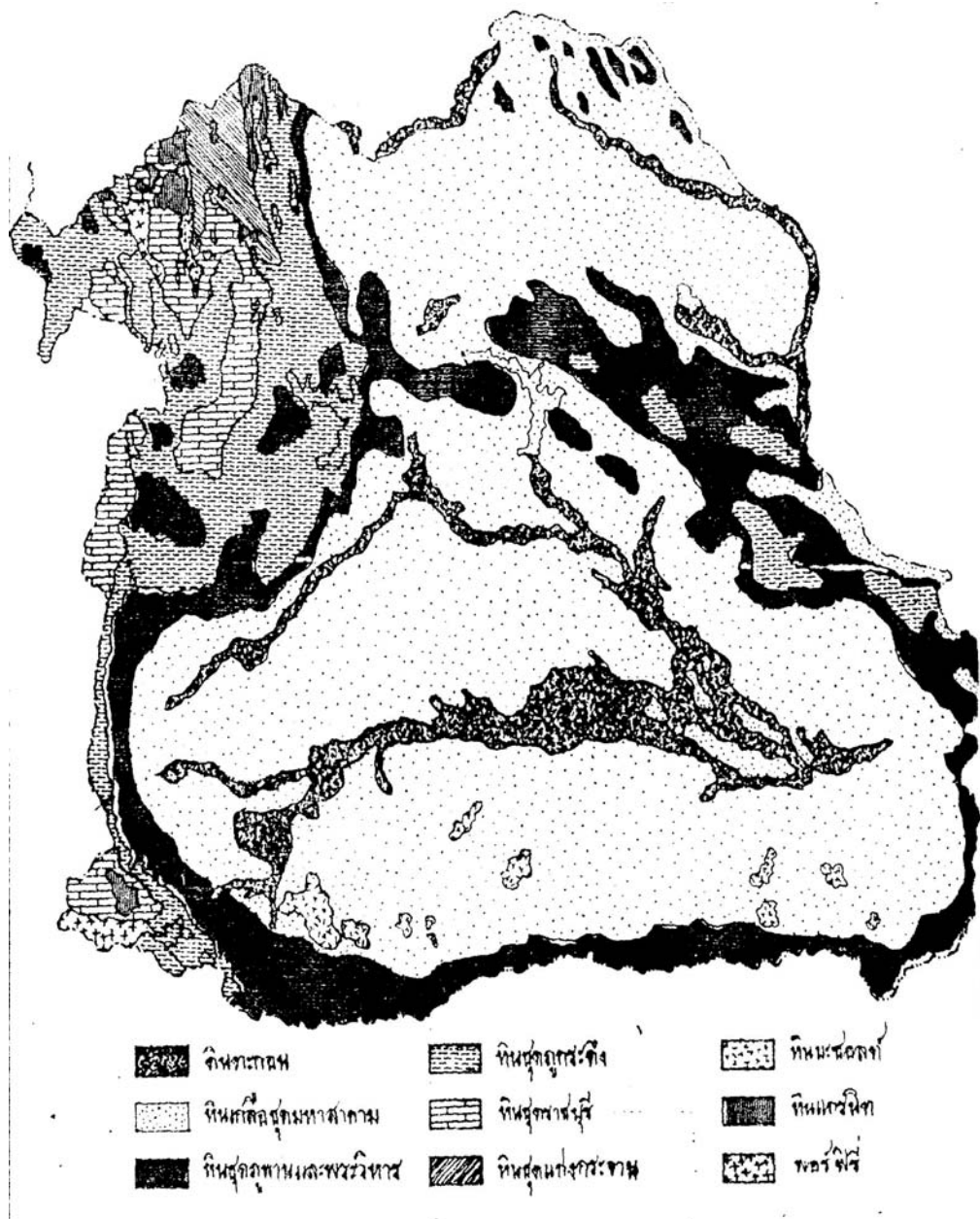
พื้นที่ของที่ราบลานตะพักรวมกับที่ราบบึงทาม มีประมาณ 3 ใน 4 ของพื้นที่ภาค

พื้นที่ที่เหลือเป็นที่ราบเชิงเขา ระหว่างภูเขาและภูเขาประมาณ 1 ใน 4 ซึ่งใช้ทำการเกษตรได้น้อยมาก ตรงที่เป็นภูเขายังเป็นป่าอยู่ เพราะเป็นภูเขาหินใช้ทำเกษตรไม่ได้ (ประสิทธิ์ คุณรัตน์, 2530: 119-122, 243)

แต่ในส่วนที่เป็นที่ราบจะไม่ราบเหมือนภาคกลาง แต่เป็นลูกคลื่นสูงๆ ต่ำๆ (Rolling plain) เป็นส่วนใหญ่ ทำให้การส่งน้ำในระบบชลประทานมีต้นทุนในการก่อสร้างมาก

2) ใต้พื้นดินอีสานมีหินเกลือสะสมมากที่สุดในประเทศ เพราะภาคอีสานเมื่อหลายสิบล้านปีก่อนเป็นทะเล น้ำทะเลได้ตกตะกอนกลายเป็นหินเกลือ เพราะไหลออกไม่ได้ เนื่องจากเป็นแอ่งมีภูเขาล้อม หินเกลือบางพื้นที่อยู่ใกล้ผิวดินมาก ทำให้ดินเค็ม ไม่เหมาะสำหรับปลูกพืช มีพื้นที่ดินเค็มถึง 37.2 ล้านไร่ หรือร้อยละ 34.9 ของพื้นที่ภาค อันนี้เป็นปัญหาที่ใหญ่มาก (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2540: 8-13) นอกจากปัญหาดินเค็มแล้ว พื้นที่ที่ไม่เหมาะสำหรับปลูกพืชมีถึง 34.80 ล้านไร่ ปัญหาดินจึงเป็นปัญหาใหญ่ที่สุดรองลงมาจากปัญหาน้ำ ทั้งสองปัญหาที่ทำให้ผลผลิตข้าวต่อไร่ของภาคอีสานต่ำที่สุดกว่าทุกภาค กล่าวคือ ในปีเพาะปลูก 2540/41 ผลผลิตข้าวต่อไร่ของภาคอีสานมีเพียง 280 กก. ขณะที่ภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคใต้ 403, 467 และ 357 กก. ตามลำดับ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2542: 19)

3) ที่ราบบึง-ทาม (flood plain) พื้นที่ราบที่ไม่เป็นลูกคลื่นของภาคอีสาน ส่วนมากอยู่ริมแม่น้ำหลัก ทั้งแม่น้ำมูล แม่น้ำชี และแม่น้ำสงคราม บริเวณดังกล่าวน้ำท่วมทุกปี ท่วมนานจนปลูกข้าวไม่ได้ ทำให้เสียพื้นที่ไปเปล่าๆ หลายแสนไร่ สาเหตุที่น้ำท่วมในพื้นที่เหล่านี้เพราะเป็นที่ราบเรียบ และเกิดจากพื้นที่ลาดเอียงน้อยมาก น้ำจึงไหลช้ามาก เวลาฝนบ่าลงมาจึงไหลลงแม่น้ำโขงไม่ทันก็ล้นออก 2 ฟากแม่น้ำ ตัวอย่างของระดับความสูงของพื้นที่ต้นแม่น้ำกับท้ายแม่น้ำที่มีน้อย และส่งผลให้น้ำไหลช้าจนเกิดน้ำบ่าท่วม 2 ฟากแม่น้ำ เช่น แม่น้ำสงคราม จากบ้านท่าสะอาด

แผนที่ 2.4 โครงสร้างทางธรณีวิทยาของภาคอีสาน
ที่มา : ประสิทธิ์ คุญรัตน์, 2530: 80

อำเภอเซกา จังหวัดหนองคาย พื้นที่น้ำริมแม่น้ำสูง 158 เมตรจากระดับน้ำทะเล เมื่อมาวัดระดับที่บ้านท่าก้อน อำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร 146 เมตร แตกต่างกัน 12 เมตร แต่ความยาวของแม่น้ำในช่วงนี้คดไปงอมาถึง 62 กม. (ถ้าวัดทางตรงระยะทาง 28.5 กม.) (โปรดดูแผนที่แม่น้ำสงคราม)

พื้นที่ลุ่มแม่น้ำชีก็เช่นเดียวกัน ความสูงของพื้นที่นาบริเวณอำเภอชนบท จังหวัดขอนแก่น 180 เมตร ตำบลท่าพระ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น 150 เมตร ชโยธร 128 เมตร ไหลลงแม่น้ำมูลที่จังหวัดอุบลราชธานี 115 เมตร ความแตกต่างของความสูงของพื้นที่ที่ อ.ชนบท กับปากมูล ที่มีเพียง 65 เมตร แต่ระยะทางที่น้ำไหลในช่วงนี้ประมาณ 400 กม. หรือระดับความแตกต่าง 16 ซม. ทุกๆ ระยะทาง 1 กม. ซึ่งเป็นความสูงที่แตกต่างกันน้อยมาก ทำให้เกิดพื้นที่น้ำท่วมมีมาก และเกิดกุด (oxbow lake) หรือน้ำตันมากมาย ดังตัวอย่างในแผนที่อำเภอพนมไพร

พื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล ความแตกต่างของความสูงต้นแม่น้ำกับท้ายน้ำก็น้อย ระดับความสูงของพื้นที่นาใต้เมืองนครราชสีมา 205 เมตร ที่ปากมูล อำเภอโขงเจียม 111 เมตร ต่างกัน 94 เมตร ระยะทางของแม่น้ำในช่วงนี้ราว 500 กม. คิดเฉลี่ยทุกๆ 1 กม. ความสูงแตกต่างกันเพียง 19 ซม. ทำให้น้ำล้นท่วม 2 ฟากแม่น้ำ และเกิดกุดมากมาย ดังตัวอย่างในแผนที่อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์

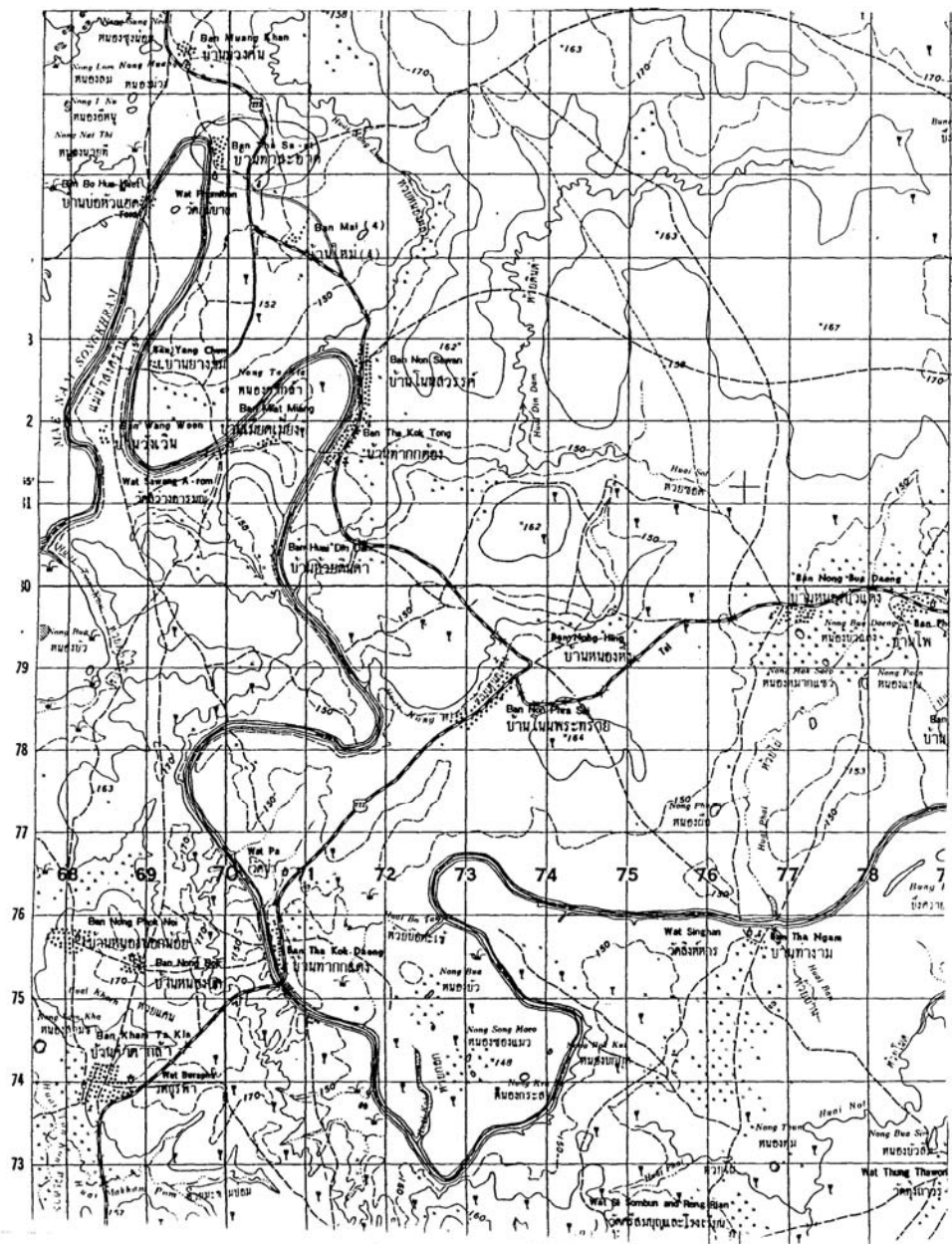
แต่อย่างไรก็ตาม เชื่อว่าพื้นที่ป่าบุ่งป่าทามซึ่งมีน้ำท่วมขังปีละหลายเดือนจะไม่มีประโยชน์เสียเลย ป่าเหล่านี้มีประโยชน์มากสำหรับชาวบ้าน เพราะเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญ ทั้งผักป่า เห็ด นานาชนิดในฤดูแล้ง ในฤดูฝนเป็นแหล่งเพาะพันธุ์สัตว์น้ำตามธรรมชาติ นอกจากนี้ยังใช้เป็นแหล่งไม้ฟืน และเป็นแหล่งวัสดุก่อสร้าง ทำคอกสัตว์ ทำเครื่องมือเกษตร เครื่องมือหาปลา เป็นต้น ซึ่งจะกล่าวคุณประโยชน์ของป่าต่อวิถีชีวิตของชาวอีสานอีกครั้งในบทที่ 3

2.2 ภูมิหลังประวัติศาสตร์อีสานโดยสังเขปก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง

ประวัติศาสตร์อีสานช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 มีเหตุการณ์สำคัญที่ควรกล่าวอยู่ 3 ช่วง ซึ่งจะกล่าวโดยสังเขปดังนี้

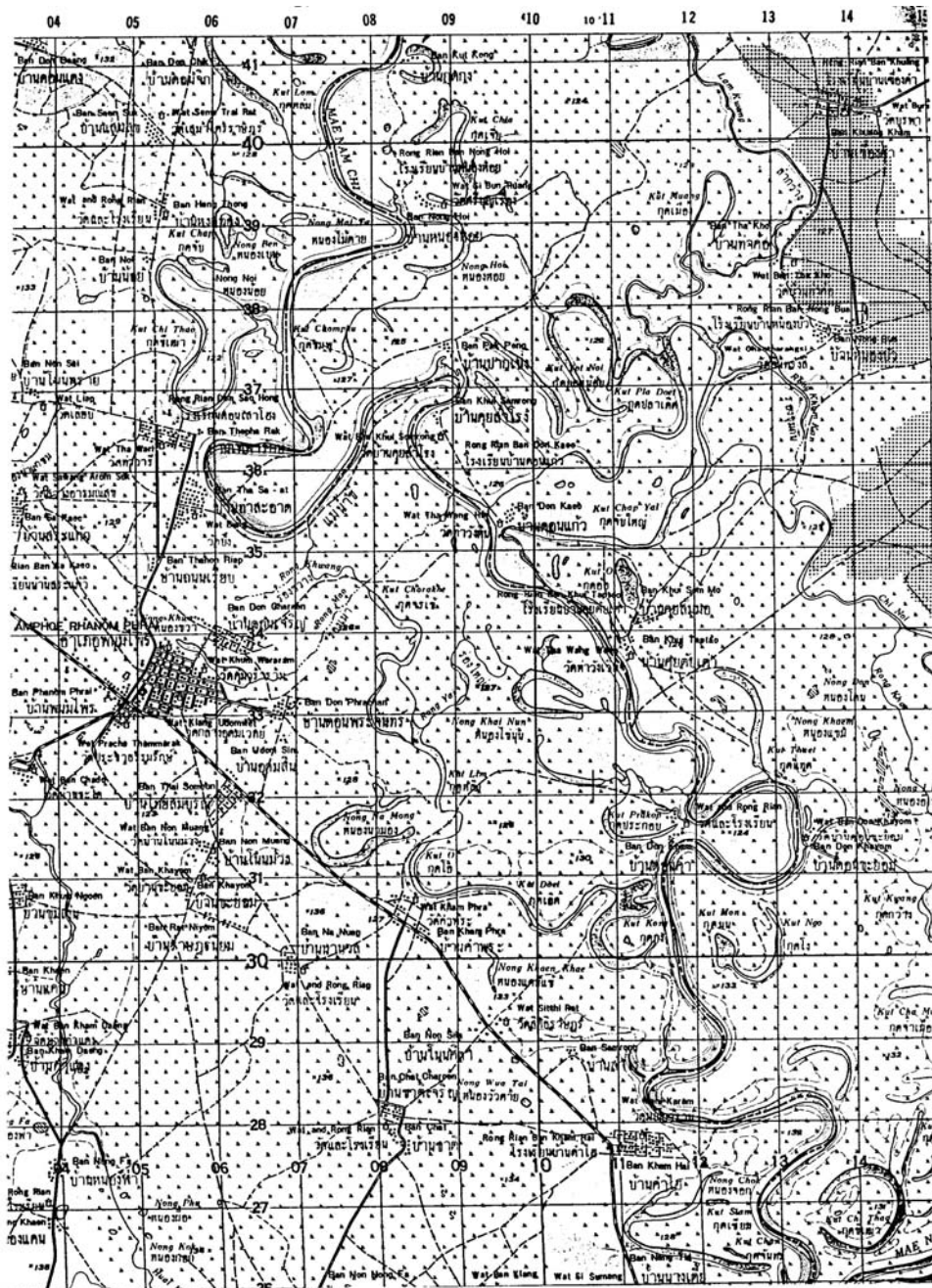
2.2.1 ช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช จนถึงสมัยรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2310-2367)

ในช่วงแรกนี้เป็นครั้งแรกที่รัฐบาลไทยได้ขยายอำนาจเข้ามาครอบครองภาคอีสานทั้งหมดและอาณาจักรลาวล้านช้างด้วย สาเหตุที่ไทยสามารถเข้ามาครอบครองดินแดนดังกล่าวได้ ก็เพราะการแตกแยกของชนชั้นปกครองของล้านช้างเอง ตั้งแต่ พ.ศ. 2250 กลุ่มผู้นำส่วนหนึ่งได้แยกตัวจากเวียงจันทน์ไปตั้งอาณาจักรล้านช้างร่มขาว (หลวงพระบาง) ทางตอนเหนือ ต่อมาใน

แผนที่ 2.5 แม่น้ำสงคราม บริเวณอำเภอเซกา จังหวัดหนองคาย ต่อกับอำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร

ที่มา : กรมแผนที่ทหาร, 2510

แผนที่ 2.6 แม่น้ำชี บริเวณอำเภอนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด
ที่มา : กรมแผนที่ทหาร, 2518

พ.ศ. 2256 ก็มีผู้นำอีกส่วนหนึ่งไปตั้งอาณาจักรจำปาศักดิ์ทางใต้ ลาวจึงแตกเป็นสามก๊กหรือสามอาณาจักร โดยทางเหนือ คือ หลวงพระบาง ตอนกลาง คือ เวียงจันทน์ และทางใต้ คือ จำปาศักดิ์ ทำให้ความเข้มแข็งของลาวลดลง ต่อมาในราวปี 2308 กลุ่มผู้นำของเวียงจันทน์ก็เกิดการแตกแยกอีก โดยสองพี่น้องพระวอกับพระตา ซึ่งเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของเวียงจันทน์ เกิดพิศอกกับพระเจ้าสิริบุญสาร กษัตริย์เวียงจันทน์ สองพี่น้องได้พาบ่าวไพร่ ญาติพี่น้อง เป็นจำนวนมาก กลับมาตั้งป้อมสู้กับพระเจ้าสิริบุญสารที่หนองบัวลำภู ซึ่งเป็นเมืองเก่าของสองพี่น้องนี้ สู้กับพระเจ้าสิริบุญสารอยู่ 3 ปี สู้ไม่ได้ เพราะพระเจ้าสิริบุญสารขอกำลังจากพม่ามาช่วยปราบด้วย พระตาตายในที่ สุด คนที่เหลือแตกหนีลงมาทางอีสานใต้ พระวอมาขอพึ่งเจ้าไชยกุมาร กษัตริย์จำปาศักดิ์ แต่ต่อมาเกิดพิศอกกับเจ้าไชยกุมารอีก จึงแยกตัวออกมาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ซึ่งพระองค์ก็ทรงรับไว้ ขำความแตกแยกระหว่างพระวอกับเจ้าไชยกุมารทราบไปถึงพระเจ้าสิริบุญสาร จึงส่งกองทัพมาปราบพระวอ พระวอตายในที่รบ การกระทำของพระเจ้าสิริบุญสารต่อพระวอเป็นเหตุให้สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงส่งกองทัพมาตีหัวเมืองลาวทั้งหมด ทั้งฝั่งขวา (ภาคอีสาน) และฝั่งซ้าย ในครั้งนั้นหลวงพระบางซึ่งไม่ถูกกับเวียงจันทน์ก็ส่งกองทัพมาช่วยตีเวียงจันทน์ด้วย กองทัพไทยตีเวียงจันทน์ได้ในปี 2322 ฝ่ายไทยได้อัญเชิญพระแก้วมรกตและพระบางมาประดิษฐานที่ธนบุรี กับกวาดต้อนราษฎรลาว เวียงจันทน์ เป็นจำนวนมาก มาตั้งถิ่นฐานที่สระบุรี นับแต่นั้นมาเวียงจันทน์ หลวงพระบาง และจำปาศักดิ์ ก็ถูกลดฐานะเป็นประเทศราชของไทย

ในช่วงนี้ได้มีการตั้งถิ่นฐานในภาคอีสานอยู่สามกลุ่มใหญ่ กลุ่มแรก คือ กลุ่มกวยและเขมร พวกกวยส่วนใหญ่อพยพมาจากภาคใต้ของลาว ในปัจจุบันเข้ามาตั้งถิ่นฐานในอีสานใต้ ในพุทธศตวรรษที่ 22 ต่อมาในปี 2302 รัชกาลสมเด็จพระที่นั่งสุริยamarinทร์แห่งกรุงศรีอยุธยา พวกกวยได้ช่วยจับพระยาช้างเผือกที่แตกโรงหนีมาจากอยุธยาส่งกลับ พระองค์จึงทรงตอบแทนความดีของผู้ นำกวยเหล่านี้ด้วยการพระราชทานบรรดาศักดิ์ และทรงรับชุมชนกวยเหล่านี้ให้อยู่ในพระราชอาณาเขต ต่อมาผู้นำกวยเหล่านี้ได้ควบคุมกวยและเขมรป่าดง เก็บส่วยถวายพระเจ้าแผ่นดินอยุธยา พระองค์จึงทรงยกฐานะชุมชนกวยเหล่านี้ให้เป็นเมือง และตั้งพวกผู้นำกวยให้เป็นเจ้าเมือง ขึ้นกับเมืองพิมาย บ้านกุดหวาย ยกเป็นเมืองรัตนบุรี ตั้งเชียงศรีเป็นหลวงศรีนครเตา เจ้าเมืองรัตนบุรีคนแรก ยกบ้านดงยางเป็นเมืองสังฆะ (คือ เมืองสังฆะ ในเวลาต่อมา) ตั้งเชียงฆะเป็นหลวงเพชรและพระสังฆะบุรี ตามลำดับ เป็นเจ้าเมืองคนแรก ยกบ้านปราสาทสี่เหลี่ยมโคกลำดวนใหญ่เป็นเมืองคูขันธุ์ (ขุนันธุ์) ตั้งตากะจะเป็นหลวงแก้วสุวรรณ และพระไกรภักดีศรีนครลำดวน ตามลำดับ เป็นเจ้าเมืองคนแรก